

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
AJALOO JA ARHEOLOOGIA INSTITUUT
UUSIMA AJA OSAKOND

Erjo Selliov

Küsimus Briti diviiside Idarindele saatmisest 1941

Suurbritannia ja Nõukogude Liidu sõjaline koostöö II maailmasõjas

Bakalaurusetöö

Juhendaja professor Eero Medijainen

Tartu 2015

Sisukord

Sissejuhatus	3
Suurbritannia ja Nõukogude Liidu suhetest enne 22.06.1941	9
Interventsioonist kaubandussuheteni, 1918-1921	9
Kaubandussuhetest ametliku tunnustamiseni, 1921-1924	11
Poliitilised skandaalid ja jätkuvad kaubandussuhted, 1924-1929	12
Majanduskriisist mõningase suhete paranemiseni, 1929-1934	13
Edeni visiidist läbirääkimiste läbikukkumiseni, 1935-1939	15
Piiratud suhtlus, otsese konflikti vältimine, 1939-1941	19
Kokkuvõtte suhetest 1917-1941	21
Suvi 1941 – koostöö algus	22
Juuni-Juuli 1941	22
Rumeenia, Kaukasus, Iraan	28
Teravmäed	30
Sügis-talv 1941 - otsese sõjalise abi nõuded ja plaanid	33
Nõudmised septembris 1941	33
Moskva Konverents	38
Arengud Moskva konverentsi järel	41
Operatsiooni Kingpost aruanne	43
Briti interventsiooni poolt ja vastuargumendid oktoobris ja novembris 1941	44
Soomele sõja kuulutamise küsimus	50
Edeni teekond Venemaale	51
Moskva kõnelused	58
Operatsioon Marrow juhtum	64
Kokkuvõtte	65
Kasutatud materjalid	71
Arhiivimaterjalid	71
Kasutatud kirjandus	73
Summary	78
Lihtlitsents	86

Sissejuhatus

Uurimisküsimused ja eesmärgid. Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelistel Moskvast toimunud läbirääkimistel 1941. aasta detsembris räägiti muuhulgas sõjalisest koostööst. Arutelus esitati võimalus tuua Briti väeüksusi sakslastega võitlema Nõukogude Liidu erinevatel rindel. Stalin ütles 18. detsembri õhtupoolikul aset leidnud kohtumisel Suurbritannia esindajale Anthony Edenile, et "kui Inglise väed saadetak põhjapoolset teed pidi, siis on ta valmis neid saatma Leningradi rindele, kusagile Eesti piirile".¹ Eden teavitas oma vastuses Stalinit, et seoses Liibüa kampaaniaga puudub Inglismaal võimekus saata mingisuguseid vägesid Nõukogude Liitu ning samuti väitis ta inglistel puuduvat talvistes tingimustes tegutsemiseks ettevalmistatud väed.² Stalini suusõnaline ettepanek kutsuda Briti vägesid otseselt sekkuma Balti regioonis, samuti Edeni Briti sõjalisele võimetusele viitav keeldumine, on siinkirjutaja hinnangul mõlemad märkimisväärsed sündmused, kuid siiani on Stalini "alandavale ettepanekule" oma artiklis lühidalt tähelepanu pööranud vaid Rzheshevski'i le viitav Eero Medijainen.³

Uurimus üritab Briti arhiivimaterjalide ning mõningase ajalookirjanduse abil vastata eelpool mainitud ettepanekust lähtuvatele küsimustele. Avaldatud kirjanduse põhjal on selge see, et väga sarnase pakkumise oli Stalin teinud juba varem, täpsemalt 13. septembri telegrammis Winston Churchillile. Stalin kirjutas selles telegrammis, et "mulle tundub, et Britannia võiks ohutult saata 25-30 diviisi Arhangelskisse või saata nad laevadega läbi Iraani N.S.V.L.-i lõuna piirkondadesse sõjaliseks koostööks Nõukogude vägedega Nõukogude pinnal".⁴ Selgusetuks jääb, miks sellele väga konkreetsele ning kõige kõrgemal tasemel esitatud ettepanekule, tuli Churchilli poolt võrdlemisi umbmäärane vastus. Küsimus ei olnud ju sugugi mitte tähtsusetu, palju väiksematele Stalini küsimustele või ettepanekutele vastas Churchill tihti detailselt. Alles 22. novembril Stalini kätte toimetatud telegrammis mainib Churchill seoses ettepanekuga organiseerida Edeni ja Stalini kohtumine, et Eden "suudab arutleda kõigi sõjaga seonduvate küsimuste üle", nende hulgas küsimuse üle vägede saatmisest "teie armeede võitlusliinile Lõunas".⁵ Jääb paratamatult mulje, et kahe riigijuhi vahelises Briti vägede abi

¹ Ржешевский, Олег А.; Война и дипломатия: документы, комментарии (1941-1942); Москва, Наука, 1997, 38;

² Samas, 39;

³ Medijainen, Eero; Balti riikide de iure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945.; Ajalooline Ajakiri 2010, 2 (132), 174;

⁴ Gromyko, A. A. et al., Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the U.S.S.R. and the Presidents of the U.S.A. and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945; Foreign Languages Publishing House, Moscow 1957, 24;

⁵ Samas, 34;

puudutavas suhtluses on kas mingi lünk või siis on suhtlus toimunud mingeid muid kanaleid pidi. Nii tekkis siinkirjutajal küsimus, miks Stalini septembri keskel tehtud ettepanekule otseselt ei vastatud? Ühtlasi, kas brittidele tehti veel sarnaseid ettepanekuid, suursaadikute või mingite teiste diplomaatiliste või sõjaliste esindajate kaudu? Kas need kaks otsest Stalini pakkumist (septembris ja detsembris) tuua Briti väed Venemaale sõdima olid ainukesed või oli neid veel? Kas britid tegid mingeid reaalseid plaane diviiside Venemaale saatmiseks, milliste tulemusteni nad jõudsid ning miks? Kas Edeni Moskva kõnelustel esitatud seisukohad, mis selgitasid, et brittidel ei ole võimalik oma vägesid Idarindele tuua, baseerusid tõesti vajalike vägede puudumisel või oli(d) siin mingi(d) muu(d) põhjus(ed)?

Nendele küsimustele nii Briti rahvusarhiivis kui ajalookirjanduses vastuseid otsides tekkis arusaam, et näiliselt konkreetseid küsimusi ning nende vastuseid tuleb vaadelda tunduvalt laiemas kontekstis kui ajavahemik operatsioon Barbarossa algusest Moskva kõnelusteni detsembris 1941. Selgitamaks Briti reaktsioone ning arutluskäike seoses Nõukogude Liidu abistamisega, võtsin ma seetõttu eraldi vaatluse alla Suurbritannia ning Nõukogude Liidu varasemad suhted, mis on peamiselt erinevate teadusartiklite põhjal refereeritud minu töö esimeses osas. Sellele järgnevad üldiselt kronoloogilises järjestuses peamised sõjalise koostöö seisukohalt olulised sündmused 1941. aasta 22. juunist kuni sama aasta detsembris aset leidnud Moskva kõneluste lõpuni, rõhuasetusega seostel Briti diviiside võimaliku liikumisega Nõukogude Liitu. Sündmuste valikul ja kirjeldamisel peatun kõige olulisemal ning keskendun seni publitseerimata materjalidele. Nende seas on oluline operatsiooni Kingpost aruanne ja Murmanskis 1941. aasta sügisel teeninud Briti mereväe vanemohvitseri kohalikke olusid kirjeldav kiri.

Minu alljärgneval uurimisel on kaks peamist eesmärki. Esimeseks püüan arhiivist leitud materjalide põhjal välja selgitada, millised olid Briti ülemjuhatus vastused Stalini ettepanekule Briti vägede toomiseks Nõukogude Liidu pinnale, kas ja milliseid plaane koostati, mis olid lõplike otsuste taga seisnud põhjused. Teiseks eesmärgiks on paigutada Briti ülemjuhatus tegevustele üldkirjeldatud konkreetsetes küsimustes laiemasse konteksti ning näidata, et põhjused, miks Briti väed kunagi Leningradi, Eesti või Ukraina rindele ei jõudnud, on eelkõige peidus varasemates riikidevahelistes suhetes.

Historiograafia ja kasutatud allikad. Suurbritannia ning Nõukogude Liidu Teise Maailmasõja aegsetest suhetest on kas otseselt või kaudselt kirjutatud palju. Ainuüksi selle alasest historiograafiast võiks tõenäoliselt kirjutada omaette uurimuse. Kolm olulist ja palju käsitlemist leidnud teemaderingi on: 1) Teise rinde avamine; 2) Nõukogude Liidule antud materiaalne abi; 3) sõjajärgne maailmakorraldus. Nendega suuremal või vähemal määral

seotult on sõjalise koostöö temaatika esile kerkinud selle perioodi riigimehi, luure- ja poliitilisi dokumente, rahvaarvamusi ja muud käsitlevates publikatsioonides. Võimalusele tuua Briti väed 1941. aastal Idarindele võitlema on reeglina tähelepanu pööratud kas kaudselt või üldse mitte. Meeldivaks erandiks on selles osas Ago Raudsepa 2013. aastal valminud magistritöö "Inglismaa-Soome Sõda", milles ta antud probleemile osutab.⁶

Küsimus Briti vägede Venemaale toomisest on kõigi mainitud teemadega seotud. Seos Teise rinde avamisega seisneb selles, et Stalin avaldas soovi Briti vägede saatmiseks Venemaale peale seda kui Briti ülemjuhatus oli suursaadik Maiskile selgitanud, miks Teist rinnet ei ole võimalik avada. Väga raskes sõjalises olukorras oli see Stalini jaoks paremuselt järgmine võimalus saada brittidelt otsest sõjalist abi Saksamaa vastu.

Seos Nõukogude Liidule antud materiaalse abiga on peamiselt logistiline. Väed ja varustus said liikuda ainult mööda samu marsruute ning transpordivahendite arv oli piiratud. Valida oleks tulnud diviiside ja materiaalse abi vahel. Britid sellist valikut venelastele ei pakkunud.

Poliitiliste küsimustega on Briti diviiside Venemaale saatmine samuti seotud. Kui britid oleks 1941. aasta sügisel saatnud oma väed Idarindele sõdima, oleks nende positsioon olnud märkimisväärselt tugevam. Seda nii 1941. aasta detsembris toimunud Moskva kohtumisel kui ka hilisematel läbirääkimistel Teheranis ja Jaltas. Peale Pearl Harborit oleks see brittidele andnud võimaluse survestada Stalinit Jaapanile sõda kuulutama. Samuti ei oleks Stalinil olnud nii lihtne peale suruda oma arusaamu sõjajärgsest Euroopast.

Vaatamata selgetele seostele väga oluliste sündmustega, ei ole seda küsimust sõnagagi mainitud väga mahukates, võrdlemisi detailirohketes ning värsketes Teise Maailmasõja käsitlustes. Nende hulgas näiteks Chris Bellamy' "Absoluutne sõda", Norman Davies'i "Euroopa Sõjas 1939-1945", Ian Kershaw' "Saatuslikud valikud", John Keegani "Teine Maailmasõda", Andrew Robertsi "Sõjatorn", Richard Overy' "Why The Allies Won", Roy Jenkinsi "Churchill", jpt.⁷

On küll tõsi, et osalist informatsiooni on selle teema kohta erinevatest uurimustest ja publikatsioonidest siiski võimalik leida. Paraku on see rõhutatult osaline ja tihti kaheldava väärtusega. Näiteks on Simon Berthoni ja Joanna Pottsi raamatus "Sõjapealikud" räägitud

⁶ Raudsepp, Ago; Inglise-Soome sõda; Magistritöö, Tartu Ülikool, 2013, 21;

⁷ Bellamy, Chris; Absoluutne sõda, Tänapäevane käsitus Nõukogude Venemaast Teises maailmasõjas; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2012; Davies, Norman; Euroopa Sõjas 1939-1945, Lihtsat võitu ei ole; Jana Linnart ja Tänapäev, 2009; Kershaw, Ian; Saatuslikud valikud, kümme otsust, mis muutsid maailma; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2011; Keegan, John; Teine Maailmasõda; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2009; Roberts, Andrew; Sõjatorn, Uus II maailmasõja ajalugu; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2011; Overy, Richard; Why The Allies Won; Pimlico, 2006; Jenkins, Roy; Churchill; Kirjastus Varrak, Tallinn 2011;

Stalini soovist saata Nõukogude Liitu 25-30 diviisi. Soov on ajaliinil asetatud Churchilli ja Crippsi oktoobri lõpus aset leidnud mõttevahetuse konteksti. Mainimata on aga siinkohal see, et see ettepanek tehti juba 13. septembril. Samuti puudub vastus sellele, mida või miks Stalinile vastati. Lühida episoodi lõpetab järgnev lause - ''27. oktoobri õhtul kell viis jõudis Churchill oma Sõjakabinetiga kokkuleppele, et Stalini nõudmisi ei ole võimalik täita''.⁸

Stalini ettepanekut mainib oma Teise Maailmasõja käsitluses ka Antony Beevor. Tema töös seostub see Beaverbrooki Moskvaa käiguga. Paraku ei pea tema väide, et ''see ootamatu idee võttis Churchilli vana semu ilmselgelt jalust nõrgaks'', paika. ''Ettepanek, et Suurbritannia võiks saata oma väed appi Ukrainat kaitsma'', ei olnud Beaverbrooki jaoks kindlasti mitte ootamatu ega jalustrabav.⁹

Jonathan Fenby liigub oma muidu põhjalikus liitlassuhteid käsitlevas raamatus sellest küsimusest samuti kiirelt üle. Maininud Stalini palvet 25-30 diviisi saatmisest Venemaale, teatab ta samas lauses, et seda peeti Londonis füüsiliseks absurdsuseks.¹⁰ Rohkem selgitusi pole. Mainimata on tõsiasi, et see ''füüsiline absurdsus'' on väljend, mida Churchill kasutas ühes oktoobri lõpu telegrammis Crippsile. Ajaliinil on Fenby selle sujuvalt paigutatud septembri keskele. Briti vägede Venemaale saatmise küsimust puudutab ta veel ainult ühel korral – ka Antony Beevori poolt mainitud Beaverbrooki ja Stalini vestluses.¹¹ Rohkem täheruumi Fenby sellele küsimusele ei kuluta.

Teatud määral on seda küsimust puudutanud veel näiteks Gabriel Gorodetsky oma Briti suursaadiku Sir Stafford Crippsi Moskvaa veedetud aega käsitlevas raamatus.¹² Mingil määral puudutavad Briti Venemaa strateegiat väga paljud Teise Maailmasõja teemalised raamatud. Antud küsimust võiks tõepoolest uurida näiteks Churchilli, Molotovi ja Harrimani memuaaride, Cripps'i, Beaverbrook'i ja Edenit käsitlevate raamatute, Rzheshevski ja Rossi poolt publitseeritud dokumentide kogude, sadade Teise maailmasõja teemaliste teadusartiklite ja palju muu põhjal. Paraku on senised väljaanded antud probleemi käsitlemiseks faktuaalselt lünklikud ning sellele lisaks kirjutatud väga erinevatest ideoloogilistest vaatenurkadest. Nii tundub siinkirjutajale, et antud probleemi käsitus jääks peamiselt teiste uurijate töödele

⁸ Berthon, Simon ja Potts, Joanna; Sõjapealikud, Teise maailmasõja erakordne taasesitus Hitleri, Roosevelti, Churchilli ja Stalini mõtete kaudu; Kirjastus Ersen, 2012, 112-113;

⁹ Beevor, Anthony; Teine maailmasõda; Maia Boltovski ja Tänapäev, 2012, 241;

¹⁰ Fenby, Jonathan; Alliance, The Inside Story of How Roosevelt, Stalin and Churchill Won One War and Began Another; Pocket Books, 2008, 66;

¹¹ Samas, 70;

¹² Gorodetsky, Gabriel; Stafford Cripps' mission to Moscow 1940-1942; Cambridge University Press, 1984;

tuginedes lihtsalt juhuslikest tükkidest meelevaldselt ja osaliselt kokku sobitatud piltmõistatuseks.

Kuna mulle avanes aastatel 2013-2015 võimalus korduvalt külastada Briti Rahvusarhiivi, siis otsustasin keskenduda algallikatele. Nende seas töötasin läbi mitmed eraldi seisvad ja spetsiifiliselt koostööd Venemaaga puudutavad dokumendite kogud, samuti Sõjakabineti Kaitsekomitee ning Briti Ülemjuhatusse istungite protokollid. Töö käigus vaatasin üle mitmed juba publitseeritud dokumentide kogud, nende hulgas Churchilli ja Stalini vaheline kirjavahetus ning Moskva kõneluste protokollid.¹³ Moskva kõneluste vestluste protokollid on Rzheshovski poolt juba publitseeritud, kuid avaldamata on Vene ja Briti armee esindajate 20. detsembri kohtumist kajastavad protokollid.¹⁴ Refereerides oma töö viimases osas Moskva kõneluste sõjalisi vestlusi, tundus kohasem seda teha Briti Rahvusarhiivi materjalide alusel, sest uurimise all on ikkagi otsused, mida britid tegid. Samuti leidsin, et dokumendid olid "lugejasõbralikumad", sest vaatamata sellele, et sisulised erinevused arhiivimaterjalide ning Rzheshovski esitatu vahel praktiliselt puuduvad, on vormistuslikud erinevused siiski märgatavad.¹⁵ Töö lõpus olen nimetanud ainult neid materjale, millele on töös viidatud, kuid minu töö lõppsõnas esitatud seisukohtade vormimisele aitasid kindlasti kaasa need tuhanded läbiloetud protokollide leheküljed, millele käesolevas töös otsest vajadust viidata ei olnud.

Eesti rahva II maailmasõja ajaloo üheks palju diskussioone tekitanud aspektiks on 1944. aastal aset leidnud lahingud Narva jõel ning Sinimägedes. Siinkirjutaja on üsna veendunud, et Saksa mundris sõdinud eestlaste arv ning vastupanutahe oleksid olnud oluliselt väiksemad kui Eesti rindel või selle vahetus läheduses oleksid venelaste asemel seisnud juba alates 1941. aasta lõpust Briti väed. Küsitav on isegi see, kas sakslased oleksid julgenud eestlasti sellisel juhul mobiliseerida. Teiselt poolt ei oleks olnud sugugi nii kindel Eesti taasliitmine Nõukogude Liiduga, eriti juhul, kui Idarindel sõdivad britid oleks selles osas Stalinile survet avaldanud. Eesti kõrval võinuks brittide sekkumine tuua kaasa väga erinevaid arenguid ülejäänud Baltikumis ning samuti Ukrainas. Vaatamata mainitud hulgate "oleksitele" ei keskendu uurimus sellele, mis oleks võinud olla ja mis mitte. Siinkirjutaja arusaama kohaselt on Briti Sõjakabineti dokumentide põhjal võimalik esile tuua tegelikud ning Edeni Moskvast esitatud versioonist erinevad põhjused, miks Briti väed Eesti rindele ei jõudnud. Võimalikele

¹³ Churchilli ja Stalin vahelise kirjavahetuse puhul olen oma töös viidanud juba avaldatud publikatsioonile järgneval kahel põhjusel. Esiteks on juba avaldatud kirjavahetus sõna-sõnalt korrektne ning teiseks leiab nende kirjade koopiad nii paljudes erinevates Briti valitsuse dokumentide kogudes, et oli keeruline valida millisele neist siis viidata /*autori märkus*/.

¹⁴ Ржешевский, Война и дипломатия, 11-62;

¹⁵ Rzheshovski raamat on kirjutatud lauseid lahti seletavalt ehk refereerivalt, Briti arhiivides olevad Moskva kõneluste protokollid on lihtsas küsimus-vastus vormistuses /*autori märkus*/.

rahvuslikele soovunelmatele Lääneriikide abist Nõukogude Liidu vastu ei tohiks käesolev uurimus aga tuge pakkuda. Briti vägede Idarindel sekkumist puudutavate otsuste tegemise juures ei mänginud Stalini poolt eraldi mainitud Eesti olemasolu mitte mingit rolli.

Võimalik uurimisteema. Käesolev uurimus edastab ainult Briti seisukohad võimaliku interventsiooni suhtes Venemaal. Siinkirjutaja arvates oleks väga huvitav lugeda analoogset uurimust, mis käsitleks Venemaa arhiivides olevate materjalide põhjal Vene poole seisukohti samas küsimuses. On iseküsimus, kas sellekohaseid dokumendid eksisteerivad ning kas neile ligipääsu võimaldatakse. Siiski oleks huvitav teada, kui tõsiselt Stalin oma ettepanekut Briti vägede Venemaale saatmise kohta ise võttis. Arvestades, millises sõjalises olukorras brittidele läheneti, tundub, et ettepanekud olid tõsiselt mõeldud, kuid see on hetkel siiski tõestamata oletus. Kuna britid ise sellekohast otsust vastu ei võtnud, ei ole võimalik öelda, kas Briti vägesid oleks tegelikult üldse Idarindele lastud. Ehk tahtis Stalin lihtsalt näha kui palju britid teda on nõus abistama ning oleks Briti ekspeditsioonijõu saatmise Venemaale tagasi lükanud. Hetkel on seda võimatu ütelda. Kindlasti oleks huvitav teada Venemaa versiooni sellest, mispärast näiteks Moskva konverentsil või selle järgselt brittidele samas küsimuses survet ei avaldatud. Ehk siis, saavutamaks terviklikku pilti Briti teise interventsiooni võimalikusest, oleks vaja uut, Venemaa arhiiviallikatele tuginevat uurimust. Sealjuures oleks huvitav teada, kui suurel määral oli Stalin teadlik Briti Sõjakabineti selleteemalistest aruteludest ning seisukohtadest. Kaarel Piirimäe on hiljuti välja toonud, et juba alates 1942. aasta algusest olid paljud tähtsad Briti Sõjakabineti dokumendid kuu aega hiljem Stalini laual. Seda seetõttu, et lord Hankey, kellel oli täielik ligipääs Sõjakabineti dokumentidele, erasekretär John Cairncross oli Nõukogude Liidu teenistuses ning Piirimäe arvates tundub tõenäoline, et olulised dokumendid jõudsid Stalinini juba 1941. aastal.¹⁶ Siiski on see hetkel tõestamata, samuti on siinkohal küsimuse kõrval kas Cairncross suutis 1941. aasta sügisel Briti valitsusdokumente Nõukogude Liitu edastada, oluline ka see, millised need dokumendid olid, millal need Stalini jõudsid, kuidas Stalin neid tõlgendas. Sõjakabinetis ringles füüsiliselt väga suur hulk erinevaid teemasid käsitlevaid dokumente ning isegi täieliku juurdepääsu korral tuleks arvestada seda, et kabineti sisestes aruteludes oli palju erineval ajal esitatud erinevaid seisukohti. Vaatamata kõigile sellega kaasnevatele raskustele loodan, et sellekohane uurimus ühel päeval teostatakse, sest ilma selleta on käesoleva uurimuse poolt esitatud pilt paratamatult poolik.

¹⁶ Piirimäe, Kaarel; Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: Allied Relations During the Second World War; Palgrave MacMillan, 2014, 65-66;

Suurbritannia ja Nõukogude Liidu suhetest enne 22.06.1941

Interventsioonist kaubandussuheteni, 1918-1921. Suurbritannia ja Nõukogude võimu suhted ei oleks saanud alata väga palju halvemini kui nad algasid. Peale 1917. aasta revolutsiooni Petrogradis olid britid koos prantslaste ja ameeriklastega sekkunud Vene kodusõtta. Osad sekkumise esialgsed põhjused (Venemaale abina saadetud ja peale revolutsiooni ladudesse kuhjunud relvastuse ja muu sõjavarustuse kaitse ning Tšehhoslovakkia väekoondise Venemaalt lahkumise garanteerimine)¹⁷ oleks ehk olnud hilisemalt ka bolševike poolt teatud määral mõistetavad. Kohapeal tekkinud otsene sõjaline vastasseis ja sellega kaasnenud bolševike vastaste jõudude toetamine ei jätnud aga kahtlusi Lääneriikide valitsuste suhtumises vastloodud ning oma eksistentsi eest võitlevasse Nõukogude Venemaasse. Suurem osa liitlasvägedest lahkusid 1920. aasta jooksul Venemaa territooriumilt, välja arvatud jaapanlaste väed, mis olid Siberis kuni 1922 ning Sahhalini saarel kuni 1925. Teise maailmasõja aegse koostöö juures on märkimisväärne, et 1940. aastal Suurbritannia peaministriks saanud Winston Churchill mängis interventsiooni päevil keskest rolli Briti vägede Nõukogude Venemaa vastase tegevuse planeerimisel. Churchill otsis 1919-1920 aktiivselt võimalusi jõuliseks sõjaliseks sekkumiseks Venemaal. Seda isegi peale tollase Suurbritannia peaministri Lloyd George'i ning Ameerika presidendi Woodrow Wilsoni otsuseid väed Venemaalt välja viia. Muuhulgas tegi Churchill sõjaliste operatsioonide toetuseks Venemaal tugevat lobitööd Pariisi rahukonverentsil. Siinkirjutaja arvates ei tohiks märkimata jätta Churchilli suhtlust Soome relvajõudude ülemjuhataja Karl Gustav Mannerheimiga ja nende ühiseid ning eraldi püüdlusi oma plaanidele toetust leida ja ellu viia. Mannerheimi peaeesmärgiks oli Soome iseseisvuse ja piiride kindlustamine ning tema arusaama kohaselt oli selleks vajalik sõbraliku anti-bolševistliku valitsuse võimule aitamine Venemaal. Nii koostati Mannerheimi ja tema lähikonna poolt plaane "puhastamiseks Venemaa bolševikest Soome relvade abiga" ning Churchill püüdis leida viise kuidas neid ellu viia.¹⁸ Hilisemas Nõukogude ajalookäsitluses võib leida selle olukorra ärakasutamist Talvesõja põhjuste kirjeldamisel. Nimelt "unistasid Soome valitsejad Saksa fašistide eeskujul oma

¹⁷ Millman, Brock; The Problem with Generals: Military Observers and the Origins of the Intervention in Russia and Persia, 1917-18; Journal of Contemporary History, Vol. 33, No. 2 (Apr., 1998), 311;

¹⁸ Ruotsila, Markku; The Churchill-Mannerheim Collaboration in the Russian Intervention, 1919-1920; The Slavonic and East European Review, Vol. 80, No. 1 (Jan., 2002), 5;

valduste laiendamisest ida suunas..' ning ''nende agressiivsete püüdluste sihtmärgiks oli Leningrad..''.¹⁹

Nagu teada lõppes liitlasvägede interventsioon vägede lahkumisega Venemaalt. Otsustavaks teguriks sai Briti vägede väljatõmbamise juures rahva ja sõjaväe arvamus. Suurbritannia poliitilisel areenil jagunesid arvamused laias laastus kolmeks: Churchill ja tema pooldajad nõudsid täiemahulist interventsiooni, leiboristid hoopis vägede kiiret väljatõmbamist ning peaminister Lloyd George pooldas Venemaa ette neutraalsetest riikidest koosneva sanitaarkordoni loomist. Samal ajal jätkus brittidele omaste pikkade arutelude käigus vägede saatmine Venemaale, kuigi suure väekontingendi (mitte)saatmise üle veel vaieldi. Sellesse olukorda töid pöörde sõjaväes alanud vastuhakud, mis levisid läbi sõjaväe kogunemispunktide Lõuna-Inglismaal kuni Calais'ni Prantsusmaal. Sekkumine Venemaal ei olnud populaarne. Vastuhakke ning käskudele mitte kuuletumist tuli ette mitte ainult sõjast tüdinenud Briti, vaid ka hiljuti sõtta astunud ning Venemaal Briti alluvusse määratud Ameerika sõdurite hulgas. Mõlema riigi sõdurite jaoks oli peale Saksamaaga rahu sõlmimist arusaamatu, miks nad kusagil Venemaal sõdima peavad.²⁰

Kuigi Nõukogude Venemaa ja Suurbritannia vahel puudusid ametlikud diplomaatilised suhted, tuli tahes tahtmata suhelda juba ka konflikti päevil. Esialgu küll ainult seetõttu, et 1918. aasta lõpuks ja 1919. aastal oli vangistatud sadu Suurbritannia kodanikke. Mitteametlikud läbirääkimised vangide ja interneeritute vahetamise küsimustes töid kaasa otsese suhtluse Briti ja Nõukogude valitsuste vahel.²¹ Raskelt alanud suhtlus bolševikega, mida 1918. aasta novembris nimetati ''saatuslikuks'' ning 1919. aasta juulis juba lihtsalt ''mitte maitsekaks'', kulmineerus esimese ametliku vangide vahetamise kokkuleppega, mis kirjutati alla 12. veebruaril 1920.²² Läbirääkimised olid keerukad ning kõigis asjades kokkuleppele ei saadud. Vene poolt esindav Maksim Litvinov soovis blokaadi lõpetamist ning kaubandus- ja rahulepingut. Britid tahtsid tegeleda ainult vangide küsimusega, samaaegselt mitte tunnustades bolševike võimu Venemaal. Litvinov nõustus lõpuks vangide osalise vabastamisega blokaadi lõpetamise vastu ja koos Suurbritanniat esindanud James O`Gardy'ga kirjutati leppele alla. Bolševikud pidasid sõlmitud leppest üldjoontes kinni - 1920. aasta juuniks oli Venemaalt tagasi Inglismaale saadetud juba üle 850 kinnipeetud Briti kodaniku.

¹⁹ Anissimov, N.I. et al., Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda 1941-1945, Lühike ajalugu; Kirjastus ''Eesti Raamat'', Tallinn 1968, 43;

²⁰ Reinhoehl, Jonathan B. ; "Coalition warfare in northern Russia 1918-1919 : Anglo-American relations" (1995). Theses and Dissertations; Paper 292, 21-23;

²¹ Debo, Richard K.; Prelude to Negotiations: The Problem of British Prisoners in Soviet Russia November 1918 - July 1919; The Slavonic and East European Review, Vol. 58, No. 1 (Jan., 1980), 58;

²² Samas, 74;

Samal ajal langes vangi üha uusi Briti sõdureid, keda Nõukogude valitsus enam tagasi ei saatnud ning oli üha ilmsem, et bolševikud suudavad Venemaal vähemalt lähiajal võimule jääda.²³ Seetõttu oli uue ning sedapuhku kaubandus- ja rahulepingu sõlmimine tegelikult aja küsimus. Uute ning suhteliselt pikaajaliste läbirääkimiste tulemusena sõlmiti 16. märtsil 1921 Nõukogude Venemaa ja Suurbritannia vaheline kaubanduskokkulepe, mis oli ka de facto tunnustuseks Nõukogude Venemaale kui riigile.

Kaubandussuhetest ametliku tunnustamiseni, 1921-1924. Järgnevaid aastaid iseloomustavad brittide ja bolševike vastastikune umbusaldamine ning samaaegne kaubandusalane koostöö. Kui Nõukogude Venemaa ja 1922. aasta lõpust Nõukogude Liit kahtlustas lääneriike kallale tungi soovis, siis britid kahtlustasid venelasi kommunistliku revolutsiooni mahitamises Euroopas. Õigus oli teatud määral kindlasti mõlemal.

Briti luure suutis alates Nõukogude delegatsiooni saabumisest Londonisse 1920. aasta mais lugeda vahelduva eduga paljusid nende šifreeritud telegramme. Aegadel kui seda ei suudetud (näiteks vahetult peale kaubanduskokkuleppe sõlmimist 1921. aasta kevadel), otsiti alternatiivseid meetodeid Nõukogude diplomaatilise suhtluse jälgimiseks. Nii saadi oma agendilt Tallinnas üle kahesaja kokkuvõtte või ümberkirjutuse Litvinovi, Moskva, ja Londonis olnud kaubandusdelegatsiooni vahelistest telegrammidest. Muuhulgas kinnitati neis, et Sinn Feinile oli saadetud Nõukogude Venemaalt ainuüksi 1921. aasta mais 195 000£. Samas ei peetud seda allikat juba mõned kuud hiljem (1. juulil) isegi mitte mainimisväärseks.²⁴ Samasugused probleemid olid ka kontaktidega Saksamaal. Ei oldud kindlad, milline saadud informatsioon on õige ja milline ette söödetud bolševikke diskrediteerida üritavate emigreerunud Vene "valgete" poolt.

Segane oli olukord ka Briti poliitilisel maastikul. Venemaa suhtes oli palju erinevaid arvamusi, milles mängis kindlasti oma rolli leiboristide partei poolt organiseeritud reis Venemaale. Grupp Briti Leiboristide Partei ja Ametiühingute Kongressi delegaate saabus 11. mail 1920 Petrogradi, kus nad kohtusid muuhulgas Lenini, Trotski, Lunatšartski ning Tšitšeriniga. Delegatsioon veetis Venemaal kuus nädalat ja avaldas tagasi tulles raporti nende muljetest reisil "esimesesse sotsialistlikku vabariiki".²⁵ Peale raporti avaldasid erinevad Venemaad külastanud delegaadid erinevaid raamatuid ning artikleid, andsid intervjuusid, tegid ettekandeid ja pidasid loenguid. Delegatsiooni liikmete hulgas oli nii kommuniste kui ka

²³ Debo, Richard K.; Lloyd George and the Copenhagen Conference of 1919-1920: The Initiation of Anglo-Soviet Negotiations; The Historical Journal, Vol. 24, No. 2 (Jun., 1981), 429-441;

²⁴ Andrew, Christopher; The British Secret Service and Anglo-Soviet Relations in the 1920s Part I: From the Trade Negotiations to the Zinoviev Letter; The Historical Journal, Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), 688;

²⁵ White, Stephen; British Labour in Soviet Russia, 1920; The English Historical Review, Vol. 109, No. 432 (Jun., 1994), 621;

kommunismi otseseid vastaseid. Seetõttu olid nende arvamused Venemaast ja seal valitsevast uuest režiimist vägagi erinevad, väga positiivsest kuni väga negatiivseni. Stephen White on delegatsiooni liikmete hulgast välja toonud kolm ühist ja üldistavat arusaama. Esiteks oli nõukogulik valitsussüsteem kindlasti ebasoovitatav Suurbritannia jaoks. Teiseks pidi Suurbritannia igasuguse sõjalise sekkumise lõpetama ja laskma vene inimestel ise otsustada, kuidas nad oma riiki juhivad. Kolmandaks tuli majandussuhted taastada vaatamata sellele, et nõukogulik valitsussüsteem on oma loomuselt ebaõiglane ja vägivaldne, sest majandussanktsioonide tõttu kannatasid liiga paljud inimesed ning see oluks parem rahvusvahelisele stabiilsusele.²⁶ Kuigi leiboristid olid Venemaa suhtes üldiselt vähem vaenulikud kui konservatiivid, nõustub siinkirjutaja Graham Rossiga, kelle arvates "oli praktikas leiboristide suhtumine Venemaasse ainult veidi vähem ettevaatlik ja reserveeritud kui konservatiividel".²⁷

Diplomaatiliste suhete sisseseadmiseni Nõukogude Venemaaga kulusid siiski veel mõned aastad. Üheks tähtsaks sammuks oli Tsaari-Venemaa endiste suursaadikute kõrvaletõrjumine rahvusvahelisel areenil, mille juures oli oluliseks sündmuseks Genova konverents 1922. aastal. Sellel konverentsil sai selgeks, et Nõukogude Venemaad tunnetati arvestava sõjalise jõuna ning Vene diplomaate hakati kutsuma ka järgnevatele rahvusvahelistele konverentsidele. Samuti olid hakanud muutuma Nõukogude Venemaa üldarusaamad oma diplomaatia eesmärkidest. Kui 1920-1921 oli see nõ "revolutsioonidiplomaatia", siis 1922-1924 püüdsid Nõukogude diplomaadid teatud määral distantseeruda enda tegevuses Komiternist ja maailmarevolutsiooni ideede levitamisest. Osaliselt selle tulemusena tunnustas Suurbritannia esimene leiboristide valitsus 1924. aasta 1. veebruaril viimaks Nõukogude Liitu de jure.

Poliitilised skandaalid ja jätkuvad kaubandussuhted, 1924-1929. Kahtlustused, tihti ka põhjendatud, ei kadunud peale diplomaatiliste suhete sisseseadmist kuhugi. Nõukogude diplomaatide sidemed Komiterniga jäid ka edaspidi tugevaiks.²⁸ Samuti leidis pool aastat peale suhete paranemist aset nn Zinovjevi intsident – väidetavalt Kommunistliku Internatsionaali juhi poolt 15. septembril 1924 kirjutatud kiri Briti Kommunistlikule Parteile, mis instrueeris neid survestama leiboriste allkirjastamaks lepingut Nõukogude Liiduga, intensiivistama agitatsiooni relvajõududes ning valmistumaks üleüldiseks revolutsiooniks

²⁶ Samas, 639;

²⁷ Ross, Graham; *The Foreign Office and the Kremlin, British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-45*; University Press Cambridge, 1984, 1;

²⁸ Kocho-Williams, Alastair; *Engaging the World: Soviet Diplomacy and Foreign Propaganda in the 1920s*; University of the West of England, Bristol; December 2007, 21;

Suurbritannias.²⁹ Kuigi praeguseks on jõutud konsensuseni, et kiri oli võltsitud, on see siiani üheselt tõestamata. Zinovjevi kirja avaldamine neli päeva enne valimisi oli pigem seotud sooviga kahjustada leiboristide partei mainet kui millegi uue avastamisega Briti luure poolt. Enamasti kättesaadud informatsiooni arusaadavatel põhjustel ei avaldatud, kaasaarvatud Zinovjevi jt varasemaid kirju.

Komiteern oli 1926. aastal otseselt seotud üldstreigiga Suurbritannias ning juba 1927. aasta veebruaris süüdistasid britid nõukogulasi taas Suurbritannia vastases propagandas. Sellele järgnesid maikuu läbiotsimised Nõukogude Majandusdelegatsiooni ning Nõukogude kaubaagentuuri Arcos ruumides. Sealt leitud ja varem kogutud materjalide alusel süüdistas Briti valitsus Nõukogude Liitu revolutsioonilisele tegevusele kaasaaitamises Suurbritannias ning diplomaatilised suhted katkestati 27. mail 1927. Majandussuhted siiski säilisid ning nendes oli osavamaks pooleks Nõukogude Liit. Lõpetanud paljud enda poolsed tellimused Suurbritanniast, jätkasid venelased oma kaupade suurtes kogustes edasi müümist. Kuni diplomaatiliste suhete taastamiseni oktoobris 1929. aastal ei pööranud britid sellele majanduslikule tagasilöögile suuremat tähelepanu.

Majanduskriisist mõningase suhete paranemiseni, 1929-1934. Praktiliselt samaaegselt diplomaatiliste suhete taastamisega algas ülemaailmne majanduskriis. Uus kaubandusleping, millega anti Nõukogude Liidule krediiti ostmaks Suurbritannia kaupu, sõlmiti 1930. aastal. Brittide lootus selle abil kaubandusbilansi tasakaalustada ei töötanud. Nõukogude esindajad kasutasid krediiti samas mahus kui varem kaupa ostes, seega Briti ekspordi mitte suurendades. Samal ajal paisati Briti turgudele hoopis suuremaid koguseid odavat vilja kui varem. Brittide poolt 1931-1932 sisseviidud piirangud krediidile ja viljasisseveole tulid liiga hilja avaldamaks soovitud mõju. Nii teavitas Suurbritannia valitsus 17. oktoobril 1932 Nõukogude Liitu kaubanduslepingu katkestamisest, otsuse jõustumisega 17. aprillil 1933. Nõukogude Liidul tuli seoses raske majandusliku olukorraga see mõru pill esialgu alla neelata ning asuda uutele kaubanduslābirāākimistele. Britid aga ei olnud teadlikud Nõukogude majandusolukorra mõnetisest paranemisest, mistōttu 12. märtsil 1933 alguse saanud nn Metro-Vickersi kriis tuli neile űllatusena. Nõukogude salapolitsei (OGPU) arreteeris kuus Briti inseneri ja űle kahekűmne Vene tōtōtaja Moskva lāhedal asuvas Metro-Vickersi tehases. Sűűdistatuna spionaazis ja kontrarevolutsioonilises tegevuses anti nad aprillis kohtu alla. Britid āhvardasid kinnivōdetute sűűdi mōistmise korral katkestada kaubanduslābirāākimised ning kehtestada kaubandusembargo. Kui kohtualused 19. aprillil tōepoolest sűűdi mōisteti, siis britid oma

²⁹ Andrew, The British Secret Service, 673;

otsusest ei taganenud ning täisblokaad kehtestati kõikidele peamistele Nõukogude kaupadele. Kriis ei kestnud kaua - juba 1. juulil vabastati Briti insenerid, embargo kaotati ning uued kaubanduslääbirääkimised jätkusid. Stalin määras samaaegselt OGPU uueks kõrgemaks juhiks Jagoda, tuues ettekäändeks rahuolematuse kogu Metro-Vickersi intsidendiga. Uued läbirääkimised kestsid kaua ning uus lepe sõlmiti alles 16. veebruaril 1934, sealjuures ikkagi soodsamalt pigem Nõukogude poolele.³⁰

Vaatamata Metro-Vickersi intsidendile iseloomustab 1930ndate esimest poolt Nõukogude Liidu kuvandi teatud paranemine leiboristide ja teiste Briti vasakpoolsete poliitiliste jõudude hulgas.³¹ Nõukogude Liidus aset leidnud repressioonid ja näljahädad ei jõudnud olulisel määral Briti meediasse ning Suure Depressiooni tingimustes paistis Nõukogude Liit ülemaailmsest majanduskriisist oma viis-aastaku plaaniga jõudsalt väljuvat.³² Samuti näis Nõukogude süsteem vajalik vastukaaluna Euroopas pead tõusvale fašismile ning Nõukogude Liidu Rahvaste Liiduga liitumist 1934 nähti vägagi positiivses valguses.

Britid andsid 1934. aasta suvel suusõnalise heakskiidu Nõukogude Liidu ja Prantsuse poolt kavandatavale Idapaktile. Suurbritannia oli mures mitte Ida-Euroopa tuleviku, vaid Saksamaa ja Nõukogude Liidu võimaliku lähenemise pärast. Seetõttu toetati lepingut, milles Prantsusmaal aktiivne roll. Ka Nõukogude Liidu poolt väljendati huvi koostööks brittidega. Nii rääkis Maiski 1934. aasta novembri kohtumisel Briti välisministrile sir John Simonile sellest, kuidas *''Briti ja Nõukogude huvid kattuvad ideaalselt. Mõlemal on vaja rahu, ühel selleks, et hoida koos Impeeriumit, teisel selleks, et suunata kogu energia kiire industrialiseerimise läbi viimisele. Mõlemal on laiad välispoliitilised ambitsioonid – Kaug-Idas - hoida kontrolli all Jaapanit ning toetada Hiina terviklikkuse säilimist; Lähis-Idas - säilitada Türgi, Pärsia ja Afganistaani iseseisvus; Euroopas - hoida kindlates piirides Saksamaa. Erinevalt Tsaari ajast puuduvad Venemaal huvid Indias. Isegi Briti ja Venemaa kaubandusvajadused on üksteisele kasulikud – ühel on vaja turgu, kuhu müüa oma valmistoodangut, teisel turgu, kuhu müüa toorainet. Koostöö korral suudaksime me hoida*

³⁰ Owen, G. L.; The Metro-Vickers Crisis: Anglo-Soviet Relations between Trade Agreements, 1932-1934; The Slavonic and East European Review, Vol. 49, No. 114 (Jan., 1971), 92-112;

³¹ Silmas on peetud Sotsialistlikku Liigat ja Iseseisvat Leiboristide Parteid /*autori märkus*/.

³² Avalikkuse tähelepanu Ukrainat ja muid Nõukogude Liidu regioone laastanud näljahädale üritasid juhtida mitmed Nõukogude Liidus viibinud ajakirjanikud, nagu Ralph.B. Barnes, Gareth Jones, Malcolm Muggeridge ja Pierre Berland. Teated näljahädast ja repressioonidest jäid vähesteks ja vastuolulisteks, sest Nõukogude Liidu press ja ametnikud eitasid nälja olemasolu ning rakendasid samaaegselt järjest rangemaid liikumiskiiranguid välisajakirjanikele. Nii Jonesi kui Muggeridge'i poolt kirjutatud artiklite vastu olid mõjusad 1932. aastal Pulitzeri auhinna võitnud Walter Duranty kirjutised, mis väitsid, et Venemaal nälga ei ole. Samuti veensid paljusid väliskülalisi (nagu näiteks Bernard Shaw'd) neile korraldatud visiidid näidisküladesse ja vabrikutesse /*autori märkus*/.

rahu järgmised kriitilised kümme aastat.''³³ Paraku ei kasutanud Simon olukorda rohkemaks kui ainult vastuseks, et ''Britannia sooviks kõigiga sõbrad olla kui võimalik''. Maiski tundis sama aasta detsembri jooksul välisasjade riigisekretäri Robert Gilbert Vansittartiga kohtudes korduvalt huvi riikide vaheliste suhete parandamise ja riikide ''lähenemise'' vastu, pakkudes välja variandi mõne ministri visiidi korraldamiseks Nõukogude Liitu. Otsuseni visiidi kohta jõudsid britid alles 4. märtsil 1935. aastal, aga vähemasti oli see otsus positiivne.³⁴

Edeni visiidist läbirääkimiste läbikukkumiseni, 1935-1939. Saksamaa oli 1935. aasta varakevadel alustanud demonstreerimisega, mida ta Versailles'i rahulepingust arvab. Saksa õhujõudude olemasolust teavitati maailma 9. märtsil, üleüldise armeekohustuse sisseviimisest ning 36-e diviisi suuruse armee loomisest 16. märtsil. Briti protestid olid jõuetud võrreldes kasvõi eelpool mainitud Metro-Vickers'i kriisiga. Anthony Eden sõitis varem kokku lepitud visiidile Berliini Hitleriga kohtuma juba 24. märtsil. Berliinist reisis Eden Moskvasse, olles 28. märtsil sinna saabudes esimene Nõukogude Liitu külastav Briti minister. Moskvas kohtus Eden nii Litvinovi kui Staliniga. Kohtumisel teatas Litvinov muuhulgas, et ''ühelt poolt on olemas agressiivne Saksamaa. Teiselt poolt on riigid, kes üritavad Saksamaad vaos hoida. Kui Suurbritannia neid riike ei aita, siis osutab ta abi Saksamaale''. Eden selgitas, et veel aasta tagasi oli talle tundunud, et Saksamaaga on võimalik läbirääkida. Viimane visiit oli aga teda veenud selle võimatuses. Kohtumisel Staliniga arutati muuhulgas Saksamaast lähtuvaid Euroopa turvalisuse probleeme ning jõuti arusaamisele, et suurtes küsimustes ei ole Nõukogude Liidu ja Suurbritannia vahel huvide konflikti. Stalin rääkis Edenile vajadusest kollektiivseks julgeolekuks rahvusvahelises olukorras, mis kahe potentsiaalse agressorriigi (Saksamaa ja Jaapan) esilekerkimise tõttu oli tema hinnangul ohtlikum kui 1913. aastal. Peale Moskvat külastas Eden Varssavit ja Prahat. Kohtumisel Poola välisministri Jozef Beckiga selgus, et poolakad ei ole mingisugusest Saksamaa vastasest liidulepingust Nõukogude Liiduga huvitatud. Tagasiteel Praha kohtumiselt Eden haigestus ja veetis seetõttu kuus nädalat voodis, suutmata teha oma kohtumisest valitsusele isiklikku ettekannet. Staliniga kohtumine ei omanud seetõttu nii suurt kaalu kui sel ehk võinuks olla.³⁵

Tõsi on seegi, et nii Briti valitsuses kui välisministeeriumis oli omajagu inimesi, kes ei soovinud koostööd Nõukogude Liiduga, eriti kuna see võinuks kahjustada suhteid Saksamaaga, millega loodeti ikkagi tavapärastel ja rahumeelsetel alustel edasi suhelda.

³³ Manne, Robert; The Foreign Office and the Failure of Anglo-Soviet Rapprochement; Journal of Contemporary History, Vol. 16, No. 4 (Oct., 1981), 731;

³⁴ Samas, 731-734;

³⁵ James, Robert Rhodes; Anthony Eden; Weidenfeld and Nicolson, London, 1986, 143-145;

Idapakt kukkus läbi suvel 1935, seda küll eelkõige Saksamaa ja Poola vastuseisu tõttu Nõukogude-Prantsuse paktile. Lootuses hoida Saksamaa relvastumist mõistlikuse piirides sõlmisid britid 18. juunil sakslastega mereväe kokkuleppe. Seda võib vaadelda näitena brittide rahusobitamispoliitikast, aga ka püüdena suunata Saksamaa laevaehituse arengut võimalikult väheohtlikus suunas.³⁶

Briti välisministeeriumis 1935. aasta sügisel levinud seisukoha järgi oli brittidel välispoliitikas kolm varianti. Esimese variandi kohaselt tuli lihtsalt vaadata ja oodata, teise variandi järgi sõlmida liit Prantsusmaa ja Venemaaga, kolmanda variandina võis jõuda kokkuleppele Saksamaaga. Eelistatuim oli kolmas variant, esimesed kaks olid "eituse ja kurbuse poliitika".³⁷ Ning kuigi läbirääkimised Saksamaaga ei olnud produktiivsed, otsustati nendega siiski jätkata.

Nõukogude Liidu esindajatega oli juuli lõpus räägitud võimalusest anda pikaajalist soodsat laenu ning peale Moskvaga konsulteerimist oli Maiski sellest väga huvitatud. Vaidlused selle üle kestsid kaua, eelkõige seetõttu, et küsimus ei olnud niivõrd rahas, vaid Suubritannia poliitilises suunas. Rahvusvaheline olukord muutus samal ajal üha pingelisemaks ning 3. oktoobril 1935 ründas Itaalia peale eelmisest aastast vindunud vastasseisu Etioopiat. Itaalia vastaste sanktsioonide sisseviimine venis, mistõttu kogu Rahvaste Liidu ning eriti Suubritannia ja Prantsusmaa reputatsioon kannatas tugevalt. Briti välisministeeriumis jõuti lõpuks arusaamisele, et kui Nõukogude Liidule anda laenu umbes samal ajal kui Prantsuse parlament ratifitseerib Nõukogude Liiduga vastastikuse abi osutamise pakti, siis võib ehk Saksamaa viia vastuseks oma relvajõud Reini demilitariseeritud tsooni... Britid kartsid suhete halvenemist Saksamaaga isegi niiväga, et kui Briti sõjaasjanduse riigisekretär Duff Cooper sai 1936. aasta veebruaris Maiski poolt kutse Moskvasse Esimese Mai paraadile, siis vastati keeldumisega...³⁸ Nõukogude Liidu poolt soovitud laenu asemel pakkusid britid 13. veebruaril hoopis krediiti, mis Maiski arvates oli oluliselt "vähem huvipakkuv".³⁹

Üheks näiteks Suurbritannia ja Nõukogude Liidu 1930ndate aastate "koostööst" on 17. juulil 1937 allkirjutatud merejõudude alane kokkulepe. Britid soovisid lepingus sätestatud piirangutega säilitada Briti laevastiku domineerimise. Nõukogude Liitu huvitas eelkõige aga tehnoloogilise abi saamine, mitte kehtestatud piirangute järgimine. Kokkuvõttes kulutasid Briti mereväehvitserid palju aega sellele, et olla kindlad Nõukogude Liidule müüdava

³⁶ Maiolo, Joseph A.; Anglo-Soviet Naval Armaments Diplomacy Before the Second World War; English Historical Review Vol. CXXIII No. 501 [2008]; Oxford University Press; (Apr. 2008), 356;

³⁷ Manne, The Foreign Office, 741;

³⁸ Samas, 749-751;

³⁹ Carley, Michael Jabara; A Fearful Concatenation of Circumstances': The Anglo-Soviet Rapprochement, 1934-6; Contemporary European History, Vol. 5, No. 1 (Mar., 1996), 62;

tehnika teisejärgulisuses. Nõukogude ohvitserid, kes pidid vastavalt lepingule jagama sõjalaevade ehituse progressi kajastavaid ettekandeid, koostasid need lihtsalt valeandmeid kasutades.⁴⁰

Nõukogude Liidu niigi kaheldav populaarsus sai vähemalt Briti vasakpoolsetes ringkondades tuge juunis 1936 vastuvõetud uue ning näiliselt endisest rohkem vabadusi lubava Nõukogude Liidu konstitutsiooni tõttu. Briti meedias mindi isegi nii kaugele, et kirjutati üleminekust "proletaarsest diktatuurist proletaarseks demokraatiaks".⁴¹ Samas sai lähikuudel selgeks, et see konstitutsioon selle trükkimiseks kulunud paberi hinnast palju rohkem väärt ei olnud. Esimesed Stalini Suure Terrori aegsed näidiskohtuprotsessid leidsid aset juba augustis 1936 ning alanud Hispaania kodusõjas näitasid kommunistid endid samuti äärmiselt vägivaldsest küljest. Järgmistel aastatel võrdles Briti avalik arvamus Stalinit juba tihti Hitleriga, aga samaaegselt ei peetud Nõukogude Liitu sugugi sama ohtlikuks kui Saksamaad või isegi Itaaliat. Neville Chamberlaini rahuorbitamispoliitikas ei olnud Nõukogude Liidul üldse mingit märkimisväärset kohta. Vastuses Anthony Edeni tagasiastumisega kaasnenu kōnele 21. veebruaril 1938 ütles Chamberlain, et "Rahu Euroopas sõltub neljast Suurjõust - Saksamaast, Itaaliast, Prantsusmaast ja meist endist...".⁴²

Nõukogude Liidus toimunud viimaste Suure Terrori kohtuprotsesside ajal oli peatähelepanu Euroopas pōördunud Hitleri tegudele. Saksa vägede sisseviimine Austriasse 12. märtsil ei muutnud veel brittide meelt koostōō osas Nõukogude Liiduga, kuid peale 30. septembril allkirjastatud Müncheni kokkuleppeid hakkasid brittide mõtted selles suunas siiski liikuma. Briti välisministeeriumis puhkesid 1939. aasta jaanuaris selleteemalised sisemised arutelud.⁴³ Vansittarti ametikoha üle võtnud Alexander Cadogan jõudis arvamuseni, et kuigi teatud lähenemine Nõukogude Liidule oleks Suurbritanniale kasulik, ei ole Suurbritannial neile tegelikult midagi pakkuda.⁴⁴ Aktsepteeritud oli arusaam, et juhul kui Saksamaa peaks Nõukogude Liitu ründama, siis britid ei kavatse neile appi minna. Saksa tankide veeremine Tšehhoslovakkiasse 15. märtsil tekitas siiski suhteliselt soodsa pinnase võimalikuks koostōōks. Osa Briti juhtivatest poliitikutest said vägagi hästi aru, et ilma Nõukogude Liiduta ei saa olla mingisugust Idarinnat võimaliku sõja korral Saksamaaga, sest Poola sõjaline

⁴⁰ Maiolo, *Anglo-Soviet Naval Armaments Diplomacy*, 378;

⁴¹ Corthorn, Paul; *Labour, the Left, and the Stalinist Purges of the Late 1930s*; *The Historical Journal*, Vol. 48, No. 1 (Mar., 2005), 184;

⁴² James, Eden, 199;

⁴³ Briti välisministeeriumi ametniku Harold Caccia iseenesest akadeemiline memorandum sisaldas ettepanekut taas ülevaadata Briti Nõukogude Liidu välispoliitika suunad, ning tekitas ootamatult palju vastukajasisid kogu Briti välisministeeriumis /*autori märkus*/.

⁴⁴ Carley, Michael Jabara; *End of the 'Low, Dishonest Decade': Failure of the Anglo-Franco-Soviet Alliance in 1939*; *Europe-Asia Studies*, Vol. 45, No. 2 (1993), 313;

võimekus jääb kindlasti väheseks, et Weermacht'i peatada. Märtsi teises pooles välja käidud idee sõlmida pakt Suurbritannia, Prantsusmaa, Nõukogude Liidu ja Poola vahel jooksis aga liiva, seda peamiselt tänu Poola vastuseisule lubada Nõukogude väeüksusi konflikti korral Poola pinnale. Neljapoolse pakti asemel andis Suurbritannia 31. märtsil ühepoolse garantii Poola iseseisvusele.⁴⁵ Kokkuleppele Nõukogude Liiduga aga ei õnnestunud jõuda. Britid lükkasid tagasi Litvinovi poolt 17. aprillil edastatud ettepaneku kolmepoolseks kokkuleppeks ilma Poolata. Üheks oluliseks faktoriks poliitilise vastumeelsuse kõrval oli ka brittide hinnang Nõukogude Liidu sõjalisele võimekusele. Nimelt peeti Nõukogude armeed mitte eriti heaks liitlaseks seoses tema eeldatavasti nõrga ründevõimekusega.⁴⁶ Briti välisministeeriumile tuli üllatusena 3. mail aset leidnud Maksim Litvinovi asendamine Vjatšeslav Molotoviga. Kuna selle taga nähti võimalust muutusteks Nõukogude Liidu välispoliitikas (võimalikust Saksamaa suunalisusest neutraalsusest kuni kahe vastumeelse režiimi koostööni), asusid järjest rohkemad Briti poliitikud aina tõsisemalt kaaluma riikidevahelise koostöö lepingu sõlmimist. Samal ajal oli ka Suurbritannia rahva arvamus koostööks Nõukogude Liiduga valmis,⁴⁷ ning isegi tuntud bolševismi vastane Churchill esitas küsimusi selle kohta, miks ei ole ikka venelastega kokku lepitud ja Poolale piisavalt survet avaldatud, et koos Hitleri "kael murda". Ka Briti armee ülemjuhatus soovitas kokkulepet Staliniga, sest juhul kui Saksamaa peaks Poolat ründama, planeerisid prantslased lihtsalt Maginot kaitseliinil seista ja mitte midagi reaalselt ette võtta Saksamaa ründamiseks. Oli selge, et sellisel juhul Poola purustatakse, puuduks Idarinne ning Suurbritannia sõjaline seis oleks äärmiselt raske.⁴⁸

Chamberlaini rahuobitamispoliitika lõpetamiseks oli aga vaja enam. Vaatamata suhteliselt soodsale pinnasele Molotovi poolt mai keskel esitatud konkreetsele nõudmisele – sõlmida kolme riigi vaheline vastastikuse sõjalise abistamise leping ning anda garantiid kõigile Kesk- ja Ida-Euroopa väikeriikidele - jätkasid britid omapoolsete sammudega venitamist. Juuni alguses esitas Molotov nõudmised uuesti – Nõukogude pool soovis täpselt formuleeritud sõjalist lepingut. Läbirääkimistel 1939. aasta juulis-augustis jätkasid nii britid kui prantslased senist venitamise taktikat - kõnelustele saadeti halvasti instrueeritud ja puudulike volitustega esindajad, nende kohaletoimetamiseks kasutati aeglast transporti ning venelaste võimalikust

⁴⁵ Strang, G. Bruce; Once More unto the Breach: Britain's Guarantee to Poland, March 1939; Journal of Contemporary History, Vol. 31, No. 4 (Oct., 1996), 724;

⁴⁶ Detailselt on hinnangutest Nõukogude Liidu armeele kirjutatud Martin Kahn raamatus Measuring Stalin's Strength during Total War, 2004;

⁴⁷ Bell, Philip Michael Hett; John Bull and the Bear, British Public Opinion, Foreign Policy and the Soviet Union 1941-1945; Edward Arnold, a division of Hodder and Stoughton Limited, 1990, 54; Suurbritannia, Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu vahelist sõjalist liitu toetas 1939. aasta aprillis läbi viidud rahvaküsitluses 87% vastanuist, juunis 84%;

⁴⁸ Carley, End of the 'Low, Dishonest Decade', 321;

solvumisest eelnevate asjaolude üle ei hoolitud. Põhjusi, miks Nõukogude-Briti-Prantsuse koostöölepe sõlmimine 1939. aastal läbi kukkus on mitmeid. Sinna juurde kuulusid kahtlemata Briti-Prantsuse-Poola sõjaliste jõudude ülehindamine ning arusaam, et Hitler ei julge uut konflikti alustada senikaua kui kõnelused Nõukogude Liiduga mingilgi tasandil jätkuvad. Ei maksa kahelda, et lepingu põhimõttelisest vajalikkusest aru ei saadud. Pigem ei mõistatud seda kui kiire selle sõlmimisega tõesti on - nii tabaski Molotov-Ribbentropi paktina tuntuks saanud Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise koostöölepingu sõlmimine britte ootamatult. Selle lepingu sõlmimine jääb Hitleri ja Stalini südametunnistusele, aga teiselt poolt võib selle ka britte ja prantslasi süüdistada. Võimalusi Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelise kokkuleppe saavutamiseks oli 1938-1939 piisavalt.

Piiratud suhtlus, otsese konflikti vältimine, 1939-1941. Kui peale Saksamaa vägede Poola tungimist 1. septembril 1939 kuulutasid britid mõne päevase otsustamisega sakslastele sõja, siis Nõukogude Liidu vägede liikumise järel Poola territooriumile 17. septembril piirduti lihtsalt ametliku meelepaha avaldamisega. Esimeseks põhjuseks oli see, et Poola ja Suurbritannia vahelise 25. augustil sõlmitud lepingu kohaselt pidi Suurbritannia aitama Poolat ainult Saksamaa rünnaku puhul.⁴⁹ Teiseks ei soovitud lisaks Saksamaale ka Nõukogude Liidule sõda kuulutada. Seda osaliselt sellepärast, et sõja kuulutamine võinuks Saksamaad ja Nõukogude Liitu veelgi lähendada. Kolmandaks loodeti, et Saksamaa ja Nõukogude Liidu vaheline ühine piir võib viia nende omavahelise sõjalise konfliktini, vähemasti peab Saksamaa hoidma selle piiri ääres märkimisväärseid sõjaväe üksusi.⁵⁰ Neljandaks olid isegi Poola esindajad arusaaval seisukohal, et Nõukogude Liidule sõja kuulutamine ei ole mõttekas, kuna see muudab Saksamaa ja Nõukogude Liidu otsesteks sõjalisteks liitlasteks.⁵¹ Britid läksid oma püüdlustes hoida suhteid Nõukogude Liiduga isegi nii kaugele, et juba 10. oktoobril 1939 sõlmiti piiratud kaubandusleping. Samaaegselt oldi teadlikud, et Nõukogude Liit saadab tõenäoliselt osad brittidelt saadud kaubad Saksamaale, kahjustades sellega oluliselt Briti blokaadi. Seetõttu keeldusid britid saatma otseselt või kaudselt sõjatööstusele vajalikke materjale või masinaid ning 1939. aasta novembris uuriti Poola esindaja kindral Władysław Sikorski kaudu võimalusi saboteerimaks raudteid Poolas, mida mööda kaubasaadetised Nõukogude Liidust Saksamaale liikuma pidid.⁵² Oktoobri alguses pingestunud Nõukogude Liidu ja Soome suhted põhjustasid Briti välisministeeriumis

⁴⁹ CAB 66/53/38; Secret Protocol Attached to the Agreement of Mutual Assistance between Poland and the United Kingdom signed on the 25th August, 1939;

⁵⁰ Sword, Keith; British Reactions to the Soviet Occupation of Eastern Poland in September 1939; The Slavonic and East European Review, Vol. 69, No. 1 (Jan., 1991), 88;

⁵¹ Samas, 98;

⁵² Samas, 99;

arutelusid kuidas sõja puhkemisele reageerida. Armeed ülemjuhatuselt telliti analüüs nii poolt kui vastu argumentidega sõtta sekkumise osas. Oma vastuses oli Briti armeed juhtkond kindlal arvamusel, et ei Suurbritannial ega Prantsusmaal ei ole sõjaliselt soovitav lubada konflikti Nõukogude Liiduga, välja arvatud ehk ainult sellisel kaheldaval juhul kui ka Ameerika Ühendriigid sekkuma peaksid.⁵³ Soome valitsuse vastuseis Nõukogude Liidu nõudmistele tekitas paksu verd Nõukogude-Briti suhetes, eriti seetõttu, et Soome kangekaelust läbirääkimistel seostati "Briti mahhinatsioonidega".⁵⁴ Tegelikult britid soomlastele toetust ei pakkunud ja isegi Churchill avaldas 16. novembril arvamust, et "oleks viga tugevdada Soome vastuseisu järeleandmistele Nõukogude Liidule".⁵⁵ Kuna oktoobris sõlmitud kaubandusleping oli äärmiselt piiratud, üritasid britid veel vahetult enne Talvesõja puhkemist alustada uusi kaubandusläbirääkimisi. Need takerdusid Nõukogude poolse vähese huvi tõttu. Talvesõja käigus muutus Briti rahva arvamus nii Soomet pooldavaks, et valitsus oli lõpuks sunnitud vastu võtma otsuse millegi rohkemaga Soomet aidata kui piiratud sõjavarustuse ning mõningate vabatahtlike saatmisega. Nii oli sõja puhkemine Nõukogude Liiduga märtsis 1940. täiesti võimalik. Seda vaatamata sellele, et vastuvõetud plaani järgi oleksid Prantsuse ja Briti väed okupeerinud hoopis Norra ja Rootsi põhjaosa ning peaesmärgiks oleks olnud selle läbi takistada Saksamaa rauamaagi importi Rootsist. Soome oleks liikunud ainult üks brigaad, seegi Põhja-Soome, seega võitlusest eemale jäädes. Soome ja Nõukogude Liidu vahelist rahu tervitasid kergendusega nii Briti valitsusjuhid kui ka sõjaväe ülemjuhatus.⁵⁶

Suhteid Nõukogude Liiduga üritati peale Talvesõja lõppu taas parandada, kuigi puudus arusaam, kuidas seda tegelikult saavutada. Mais Briti peaministriks saanud Winston Churchilli ajal saadeti Moskvasse järjekordsetele kaubandusläbirääkimistele Stafford Cripps, kes Nõukogude survele määrati Briti suursaadikuks Moskvas. Cripps kohtus Molotoviga kahel korral juunis ning Stalininga 1. juulil. Seejärel jäid tiptasemel kontaktid aga harvaks, Molotov kohtus Crippsiga veel ainult mõned korrad - 7. augustil 1940 ja siis alles 1. veebruaril 1941. Kontaktide vältimist Briti suursaadikuga peale Prantsusmaa lüüasaamist põhjendatakse üldiselt Nõukogude Liidu juhtide sooviga hoida suhteid Saksamaaga nii head kui võimalik ning arusaamaga, et brittidelt polnud realselt suurt midagi loota (eriti võrreldes Saksamaaga).⁵⁷ Vaatamata brittide vastupidistele kinnitustele, ei võidud Nõukogude Liidus

⁵³ Doerr, Paul W.; *Frigid but Unprovocative: British Policy towards the USSR from the Nazi-Soviet Pact to the Winter War, 1939*; *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 2001), 435;

⁵⁴ Samas, 436;

⁵⁵ Samas, 436-437;

⁵⁶ Samas, 438-439;

⁵⁷ Watson, Derek; *Molotov, the Making of the Grand Alliance and the Second Front 1939-1942*; *Europe-Asia Studies*, Vol. 54, No. 1 (Jan., 2002), 54;

sugugi kindlad olla selles, et Suurbritannia Saksamaaga separaatrahu ei sõlmi. Samuti ei meeldinud Stalinile Briti ametlik arusaam sellest, et Euroopas tuleks siiski taastada 1939. aastal valitsenud olukord.⁵⁸ Sellises kahtlustuste ja printsiipiaalsete huvide lahknemise õhkkonnas on arusaadav, miks Stalin 1941. aasta kevadel Churchilli hoiatust Saksa võimaliku invasiooni suhtes hea tahte avaldusena ei käsitletud. Samuti taastusid kahtlustused separaatrahu võimalikkuse suhtes Rudolf Hessi saabumisega Šotimaale 10. mai õhtul 1941. Hessi temaatika kerkis Nõukogude Liidu ja Suurbritannia suhetes esile veel korduvalt, nii 1941, 1942 kui ka hiljem.⁵⁹

Kokkuvõtte suhetest 1918-1941. Suurbritannia ja Nõukogude Liidu suhteid iseloomustavad enne 22.06.1941 ühelt poolt ideoloogiline vastasseis koos sellega kaasneva vastumeelsuse ja usaldamatusega ning teiselt poolt reaalspoliitikat lähtuv pragmatism. 1920ndate aastate alguse verine vastasseis muutus aeglaselt üksteise aktsepteerimiseks. Britid ei püüdnud enam otseselt kukutada Nõukogude valitsust, Nõukogude välispoliitika distantseeris ennast maailmarevolutsiooni poole pürgivast Kominternist. Heasoovlikkusest oli olukord siiski kaugel ning igasugune koostöö oli äärmiselt ettevaatlik ning varjutatud mitmete skandaalidega. Peale Hitleri Saksamaa sõjalist aktiveerumist otsiti võimalusi koostööks, kuid britid pidasid Nõukogude Liitu ebausaldusväärseks ja sõjaliselt nõrgaks. Nii ei jõutud sõjaliste kokkulepeteni, mis ehk oleksid võinud Saksamaa tegutsemist piirata. Nõukogude Liit ja Suurbritannia üritasid teineteist Saksamaa vastu ära kasutada, soovimata samas endale vastuvõetamatu režiimi pärast sõtta asuda. Pragmatiliste meetodite rakendamise juures oli oluline, et nii Briti valitsus kui välisministeerium pidid tunduvalt rohkem arvestama rahva arvamusega kui Stalin. Briti riigimeestel tuli balanseerida erinevate seisukohtade ja suhteliselt vaba ajakirjanduse ning sealt lähtuvalt valijate arvamuse vahel. Otsuste tegemise protsess oli seeläbi oluliselt kaalutum, aga samas ka aeglasem ja keerulisem kui Stalinil. Tabavaks kirjelduseks Suurbritannia ja Nõukogude Liidu suhetest on üks Anthony Eden'i 1936. aasta jaanuarist pärinev lause, mis kui "karu" asendada "bulldogiga", sobinuks kirjeldama ka Nõukogude seisukohti: "...kuigi ma tahan häid suhteid selle karuga, ei taha ma teda liiga lähedalt kallistada. Ma ei usalda teda ja ma olen kindel, et tema südames on viha kõige selle vastu mida me esindame."⁶⁰

⁵⁸ Gorodetsky, Cripps, 53;

⁵⁹ Fox, Jo; Propaganda and the Flight of Rudolf Hess, 1941–45; The Journal of Modern History, Vol. 83, No. 1 (March 2011), 105;

⁶⁰ Manne, The Foreign Office, 749;

Suvi 1941 – koostöö algus

Juuni-Juuli 1941. Kui Saksamaa rünnak 22.06.1941 tabas Stalinit ootamatult, siis britid olid selleks suhteliselt valmis. Kalduti küll arvama, et relvastatud vastuseisu ei kujune ja pigem oodati, et Saksamaa esitab ultimaatumid territoriaalsete nõudmistega ning Stalin annab järele. Ettevalmistusi tehti aga ka juhaks kui Wehrmacht ründab ning Punaarmee vastupanu osutab. Koostati plaanid saatmaks Briti sõjaline esindus konflikti puhkemisel Moskvasse ning 15. juunil teavitas Churchill isiklikult Roosevelti plaanidest "aidata venelasi kõigea, mis võimalik, lähtuvalt printsiibist, et Hitler on vaenlane, keda meil tuleb lüüa".⁶¹ Briti Sõjamajandusministeeriumis arutati 21. juunil isegi võimalust saatmaks Nõukogude Liitu Briti sõjalennukeid ja piloote.⁶²

Tõepoolest, Briti valitsuse reaktsioon Saksamaa rünnakule oli kiire. Churchill esitas 22. juuni õhtul oma kuulsa kõne, milles ta teatas, et vaatamata "alalisele kommunismi vastasusele", tuleb "minevik oma kuritegudega unustada" ning "iga riik kes võitleb natsismi vastu, saab meilt abi".⁶³ Samaaegselt toimusid kiired ettevalmistused sõjalise delegatsiooni saatmiseks Moskvasse ning juba 23. juunil pöördus Vene Merejõudude admiral Isakov Briti Moskva mereatašee poole, soovides "seoses Briti delegatsiooni peatse saabumisega", võimalikult kiirelt vastuseid kolmele praktilisele küsimusele. Esimene puudutas Briti ja Nõukogude merejõudude tegutsemispiirkonna kindlaksmääramist Norra ranniku ja Murmanski lähistel. Teiseks soovis Isakov teada saada, mida Briti merejõud selles piirkonnas ette võtta suudavad ning kolmandaks, millised on brittide võimalused takistamiseks vaenlase jõudude liikumist Vahemerest Musta Merre. Samuti teatas admiral, et ta soovib täielikku merealast koostööd ning kõikvõimaliku informatsiooni vahetamist, andes sealjuures edasi info, et tema teada asub hetkel Kopenhaagenis üks (Saksa) taskulahingulaev.⁶⁴ Järgmise päeva vastuses pakkusid britid merejõudude tegevusjoone piiriks põhjas 15° idapikkust ning avaldasid arvamust, et Saksa jõudude liikumise takistamiseks Põhja on parim rünnata neid piisavalt lõunapool, sest see võimaldab Briti laevadel ja lennukitel tegutseda Suurbritannias asuvatest baasidest. Vahemere küsimuses teatati, et kui Türgi peab kinni sõlmitud kokkulepetest, siis ei peaks nad lubama vaenlase jõudusid läbi väinade Musta Merre ning edastati teade, et Briti jõudude tegevus selles piirkonnas on piiratud allveelaevade patrullidega Egeuse Meres ja Dardanelli

⁶¹ Lytton, Avram; In the House of Rimmon: British Aid to the Soviet Union, June-September 1941; Magistritöö, Calgary Ülikool, Alberta; september 2012, 38;

⁶² Samas, 39;

⁶³ Minister Winston Churchill's broadcast on the Soviet-German war; London, June 22, 1941; British Library of Information;

⁶⁴ ADM 1/11158; Most Secret Message; from N. A. Moscow to Admiralty; 23/06/1941;

väinade lähistel. Samuti anti edasi, et ollakse valmis täielikuks koostööks ning luureandmete vahetuseks, mille mõlemaga hakkab koheselt tegelema Briti Mereväe delegatsioon admiral Miles'i juhtimisel.⁶⁵ 25. juunil asus Briti delegatsioon Mason Macfarlene juhtimisel ning koos ajutiselt Londonisse kutsutud suursaadik Crippsiga tee. Erinevalt 1939. aastast toimusid esimesed kõrgetasemelised kohtumised kaks päeva peale väljasõitu.

Briti delegatsiooni kiire Moskvasse mineku juures ei olnud paraku selge, kas, kuidas ja millega Venemaad aidata. Armee ülemjuhatus 23. juunil arutluse all olnud tegevusplaanid seostusid Venemaaga ainult kaudselt ning olid jätkuks senini ellu viidud sõjalisele strateegiale. Nii kaaluti varianti tuua Põhja-Iirimaalt Inglismaale teine Blenheimi eskaader intensiivistamiseks õhulahinguid Põhja-Prantsusmaal, samuti arutleti võimaluse üle teostada brigaadi suuruse väekoondisega umbes 24 tundi kestev reid Põhja-Prantsusmaale.⁶⁶ Järgmisel päeval arutati eraldi Kaukasuse naftaväljade (Mosulist) pommitamise ettevalmistamist ning erioperatsioonide agentide võimalikku saatmist sabotaaži eesmärgil samasse piirkonda.⁶⁷ Tuleb arvestada, et brittide informatsioon vastavatud Idarinde kohta oli 23. juuni Sõjakabineti istungil veel praktiliselt olematu. Istungi kokkuvõttest võib lugeda - "Saksa-Vene rindelt ei ole saabunud mitte mingit informatsiooni".⁶⁸ Päev enne delegatsiooni väljasõitu teatas Nõukogude suursaadik Maiski, et "ta on siamaani sõjalise olukorraga väga rahul, Venemaa on vallutamatu. Samuti küsis ta, kas brittidel ei oleks ehk võimalik intensiivistada õhujõudude tegevust Prantsusmaa kohal ning korraldada seal rannikul mõni reid".⁶⁹ Siinkohal võib isegi öelda, et sõja esimestel päevadel olid Maiski ja Briti kindralstaabi reaktsioonid praktiliselt identsed. On välja toodud, et Kremli olid sõja puhkedes taas esile kerkinud kahtlustused, mille kohaselt britid võivat Hitleriga separaatrahu sõlmida. Rudolf Hess oligi kohe jututeemaks esimesel, 27. juunil aset leidnud Crippsi ja Molotovi kohtumistel.⁷⁰ Vaatamata kogu delegatsiooni kõrgetasemelisusele ning kiirele kohale lendamisele, ei olnud Briti esindajatel instruktsioone venelaste millegi konkreetsega aidata. Erinevate Briti väekoondiste juhtidele 29. juunil saadetud salajane selgitav telegramm Venemaale suundunud delegatsiooni eesmärkidest Nõukogude riigimehi ilmselt rõõmustanud ei oleks. Siinkohal mõned väljavõtted mainitud telegrammist:

"Meie koostöö ei saa ulatuma sõjalise liiduni, samuti puuduvad igasugused plaanid saatmaks sinna väekoondisi või sõjavarustust.. ..Sõjalise delegatsiooni eesmärk on koordineerida

⁶⁵ Samas, Most Secret Message; from Admiralty to N.A. Moscow; 24/06/1941;

⁶⁶ WO 196/666; War Cabinet, Chiefs of Staff Committee; 221st meeting, 23rd of June;

⁶⁷ Samas, War Cabinet, Chiefs of Staff Committee; 222nd meeting 24th of June;

⁶⁸ CAB 65/18/41; Conclusions. Military Operations. Russia.;

⁶⁹ WO 196/666; Telegram No 665; Foreign Office to Moscow;

⁷⁰ Watson, Molotov, 54;

strateegiat, anda Nõukogude väejuhatusele edasi meie operatsioonidel saadud kogemusi, vahetada luureinformatsiooni ning üleüldiselt pikendada Nõukogude vastupanu''.⁷¹

Arusaadav on see, et brittidel oli vaja näha, et venelased tõepoolest vastu hakkavad. Arvestati sellega, et Saksamaa võib sõja paari kuuga lõpetada ning sel juhul oluks mõttetu kasutada endale hädasti vaja minevaid ressursse Venemaa abistamiseks. Teiselt poolt oli vaja venelasi just nimelt julgustada vastupanu jätkama, sest oli selge, et mida kauem sõda Venemaal kestab, seda kaugemale lükkub võimalik Saksa invasioon Briti saartele ning samuti paranevad pikas perspektiivis võimalused Hitleri võitmiseks.

Teadmatus kui edukas Wehrmacht'i rünnak tegelikult oli jätkus juuli alguses. Sõja esimesi kuid põhjalikult käsitletud Avram Lytton on välja toonud, et Briti otsuseid mõjutas kahtlemata vastuoluline ja puudulik info, mida saadi Vene esindajatelt. Mason Macfarlane'i poolt juhitud Briti sõjalise delegatsiooni kohtumine Marssal Timošenko ja Kindral Žukoviga 28. juunil on üheks selliseks tema poolt välja toodud näiteks. Macfarlane on seda kohtumist oma 3. juulil saadetud telegrammis kirjeldades öelnud, et ühelt poolt oli Timošenko optimistlik sõjalise olukorra suhtes ning ei ilmutanud erilist huvi Briti abi vastu, teiselt poolt esitas Žukov ''absurdselt pika'' nimekirja sõjavarustuse kohta, mida brittidelt abina sooviti.⁷² Arusaamatuks jääb, kas ja mil määral britid üldse aitama pidanuksid. Ühe olulise koostöövormina nähtud luureandmete jagamine oli samuti problemaatiline – britid ei soovinud edastada värskemat infot, kuna kardeti, et teadmine nende võimekusest lugeda Saksa kõrgetasemelisi salajasi šifreeritud sõnumeid võib läbi venelaste saada teatavaks ka sakslastele. Nõukogude Liidu poolt saadav info oli tihti vananenud ning puudulik, kuna esialgu puudus venelastel endalgi korralik arusaam selles osas, mis rindel toimus ning samuti pörkusid britid lihtsalt venelaste soovimatusele informatsiooni jagada.⁷³

Seega olid esialgsed sammud abistamiseks Venemaad millegi sõjalisega ettevaatlikud, kõhklevad ning piiratud. 3. juulil arutati Sõjakabineti Kaitsekomitee istungil Briti merejõudude võimalusi teha midagi Murmanski lähistel tegutsevate Saksa vägede vastu. Admiral Sir Dudley Pond soovitas kohtumisel kasutada selleks lennukikandjaid HMS Furious ning HMS Victorious. Petsamo lähistel asuvates fjordides asus tema hinnangul arvestatav hulk Saksa laevu, mida võiks mainitud lennukikandjatel asetsevate hävitajatega rünnata. Samuti teatas ta, et kohese korralduse korral võib operatsiooni käivitada ööpäeva jooksul.

⁷¹ WO 196/666; from the War Office to C.-in C., Far East, C.-in C., Home Forces, C.-in C., India, C.-in C., Middle-East, Governor and C.-in C., Malta, Governor and C.-in C., Gibraltar, G.O.C. Iraq, G.O.C. West-Africa, G.O.C., B.T.N.I., G.O.C. Iceland(c);

⁷² Lytton, In the House of Rimmon, 46-47;

⁷³ Samas, 50;

Istungil anti sellele ideele põhimõtteline nõusolek.⁷⁴ Järgmisel päeval arutati väikesemahulise reidi võimalikkust Prantsusmaa rannikule ning otsustati loobuda, kuna admiral sir Roges Keyes'i esitatud plaan teostada reid 320 mehe ja 6 tankiga Le Touquet'i lähistel oli Churchill hinnangul "ebaadekvaatne antud üldises sõjalises olukorras" ning istungil osalenud Uus-Meremaa peaminister Peter Frazer'i arvates "kasutu, kui sellega ei kaasne palju teisi sarnaseid operatsioone".⁷⁵ Üheks probleemiks reidide ja muude operatsioonide kavandamisel oli see, et samaaegselt planeeriti mitmeid erinevaid operatsioone ning tuli arvestada nendeks vajaminevate väeüksuste hoidmisega. Antud juhul peeti Prantsusmaale korraldatavatest reididest olulisemaks hoida vägesid kasutusvalmis operatsioonideks Puma ning Thruster, esimene Kanaari ja teine Assoori saarte hõivamiseks.

Suhteliselt aeglaselt toimusid 1941. aasta juulis mõlemapoolsed muutused suhtumises riikidevahelisse koostösse. Vene pool sai aru sakslaste rünnaku tugevusest ja soovis abi. Britid mõistsid, et venelased osutavad sakslastele tõepoolest tugevat vastupanu ning kaalusid tõsisemalt võimalusi kuidas aidata.

Kaitsekomitee 10. juuli istungil arutati Venemaa sõjaväelise delegatsiooni juhi kindral Golikovi poolt Briti esindajatele esitatud kahte üldist soovi. Esimene neist puudutas Briti abi Murmanski piirkonnas ning teine võimalust mingisuguse operatsiooni korraldamiseks, mis sunniks Weermacht'i Venemaa rindelt väeosasid ära tõmbama. Murmanski ei soovinud venelased siis mitte veel Briti maavägesid, vaid mere- ja õhujõudusid. Täpsemalt võinuks venelaste ettepaneku kohaselt saata Murmanski sadamasse 2 või 3 ristlejat ja paar hävitajat ning ühtlasi paigaldada linna lähedale 200 Briti hävituslennukit. Istungil otsustati saata Briti mere- ja õhujõudude esindajad tutvuma kohapealsete oludega Murmanskis, et siis otsustada, milliseid jõude sinna on mõttekas saata. Samal ajal alustati ettevalmistustega saatmaks küsitud jõude, et ei tekkiks asjatut ajakulu. Võimalust korraldada suuremahulist operatsiooni Kesk-Euroopas arusaadavalt ei nähtud ning seda otsustati Vene delegatsioonile teatada.⁷⁶

Nõukogude Liidu ja Suurbritannia esindajad kirjutasid 12. juulil alla ühisele deklaratsioonile, millega välistati hitlerliku Saksamaaga separaatrahu sõlmimine ning anti üldsõnaliselt teada riikidevahelisest koostööst ühise vaenlase vastu. Klausel mitte alustada rahuläbirääkimisi või kehtestada ajutist relvarahu ilma teise riigi nõusolekuta, oli kahtlemata oluline printsiip kahe riigi vahelistes sunnitult paranevates suhetes.

⁷⁴ CAB 69/2; War Cabinet Defence Committee (Operations); Minutes of meetings held on 3rd of July, 1941; Assistance to the Russians;

⁷⁵ Samas, Minutes of meetings on 4th of July 1941; Raid on Northern France;

⁷⁶ CAB 69/2; War Cabinet Defence Committee (Operations); Minutes of a meeting held in Prime Minister's Room, House Of Commons, Thursday 10th of July, 1941; Operations to assist the Russians;

Riikidevaheliste suhete paranemise märgiks oli 18. juulil Stalini poolt kirjutatud esimene isiklik kiri Churchillile. Kirja alguses selgitas Stalin muuhulgas seda, et Nõukogude Liidu olukord oleks olnud palju halvem, kui piire poleks 1939-1940 muudetud. Samuti soovis ta Suurbritannialt rinde avamist nii Põhja-Prantsusmaal kui Arktikas.⁷⁷ Telegrammi andis suursaadik Maiski peaministrile üle 19. juulil ning päev hiljem arutati kindralstaabi koosolekul muuhulgas ka seoses Stalini kirjaga esile kerkinud küsimusi. Kohal olid Venemaalt naasnud ning sealsel visiidil Moskvat, Arhangelskit ja Murmanski külastanud kindralmajor P.L.Vian ning lennuväekolonel F. L. Pearce.⁷⁸ Churchillile edastati 21. juulil kindralstaabi selleteemaline ettekanne, milles on kirjeldatud Murmanski piirkonnas asuvaid sõjalisi jõude ning tehtud järeldused, mida oleks võimalik ette võtta. Vene merejõudude koosseisus Murmanskis oli ettekande kohaselt 6 hävitajat ning 21 allveelaeva, sellele vastanduvalt Kirkenes kuus Saksa hävitajat. Maajõude hinnati mõlemal pool ebaselget rindejoont umbes võrdseiks, ligikaudu kahe diviisi suuruseks. Õhujõus hinnati sakslastel olevat umbes 2:1 ülekaal, sealjuures hinnanguliselt 110-e Vene lennuki hulgas arvati olevat ainult mõned moodsad hävitajad. Kindralstaabi hinnangud selles osas mida võiks ette võtta, ei olnud ettekande väitel baseeritud mitte sellel, mis oleks "meile sõjaliselt kõige kasulikum". Silmas peeti pigem "psühholoogilist ja poliitilist efekti, mis venelastega "käte ühendamine" saavutaks. Ainsate koheste sammudena soovitati ettekandes luua Teravmägedes (Spitzbergeni saartel) mereväebaas ning saata kaks allveelaeva Murmanski, eesmärgiga häirida Saksa Norra ranniku äärset laevaliiklust. Lahingulaevu ei soovitatud Murmanski saata, sest seal puuduvat piisav kaitse lennurünnakute eest. Sellega seoses öeldi ettekandes, et juhul, kui viia oma ristlejaid Murmanski, tuleks kindlasti kohale viia ka lennuvägi ning õhutõrje kahurid.⁷⁹ Churchilli 20. juulil Stalinile saadetud vastus oli üldiselt kooskõlas kindralstaabi arusaamadega. Operatsioonile Teravmägedes ja allveelaevade patrullide teostamisele lisis peaminister kinnituse, et 28. juuli ning 2. augusti vahel toimub teatud piirkonnas operatsioon ning Arhangelskisse saadetakse erineva sõjavarustusega miinilaev.⁸⁰

Anthony Edeni ja Maiski järjekordne kohtumine, millest võtsid osa ka kindral Golikov ning admiral Khralmarov, leidis aset 23. juulil. Golikov teatas, et kuigi Venemaa võitleb jätkuvalt ja plaanib võidelda kuni kibeda lõpuni, esitab ta palve viivituseeta konkreetseks sõjaliseks

⁷⁷ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 12;

⁷⁸ CAB 121/459; War Cabinet, Chiefs of Staff Committee, minutes of a meeting held on Sunday 20th of July, 1941;

⁷⁹ Samas, War Cabinet, Chiefs of Staff Committee; Aid to Russia, Report; 21 July 1941;

⁸⁰ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 13-14;

abiks. Samuti soovis ta informatsiooni selle kohta kui kaugelt on jõudnud Briti kavandatavad operatsioonid Põhjas. Kindral Golikov andis teada, et Saksamaa linnade pommitamine on temani jõudnud andmetel väga efektiivne ning avaldas lootust, et varsti jõutakse ka Berliini ja teiste Kesk-Saksamaa linnade pommitamiseni. Vastusena küsimusele operatsioonide kohta Põhjas, andis admiral sir Dudley Pound Golikovile teada, et kaks lennukikandjat koos eskordiga ning eesmärgiga rünnata Saksa laevu (Norra) põhjarannikul, asuvad teele sama päeva öösel. Kindral Golikov rõhutas Gröönimaa-Islandi-Teravmägede meretee olulisust seoses loodetava abiga Ameerikast ning teatas seoses brittide kavandatava merejõudude baasi loomisega Teravmägedele, et saarel on täiesti arvestatav Vene koloonia, keda võiks kaitse otstarbel relvastada. Samuti rõhutas Golikov, et oleks vaja okupeerida ka Karusaar (Bear Island) ning vajadusel võivad venelased sinna saata väikese garnisoni ja paar suurtükipatareid. Maiski lisas, et Venemaa plaan on Briti mereväe abil tungida edasi Põhja-Norrasse. Selle vastu teatas Pound, et igasuguse väekoondise maalepanek Vene rindejoonest läänes on mõeldamatu seoses võimetusega tagada piisav õhujõudude kate. Maiski küsimusele, kas hetkel Põhja saadetud lennukikandjad ei saaks osaleda, vastas Briti admiral, et kahjuks on lennukikandjaid vaja saata operatsioonile mujale. Kohtumisel tegi Maiski ettepaneku määrata riikidevahelise suhtlemise lihtsustamiseks ja kiirendamiseks üks kõiki küsimusi haldav Briti minister. Sellele ettepanekule kohtumise protokollis vastust ei ole.⁸¹

Järgnevatel päevadel suruti läbi Briti kindralstaabi arusaama kohaselt kindlalt poliitiline otsus - saata Murmanski kaks eskaadrit hävitussõjakasid Hurricane. Sõjalisest seisukohast toodi välja, et Hurricane on lühimaahävitaja ning suudab seetõttu pakkuda ainult piiratud ja puudulikku kaitset Briti laevadele Murmanski läheduses. Samuti olid eksisteerivad õhukaitse ja eelhoiatuse süsteemid Murmanskis praktiliselt olematud. Kaugmaahävitajaid aga seoses nende saatmisega Kesk-Itta hetkel ei olnud. Mõned eskaadrid oleks saanud septembri alguseks jälle komplekteeritud, aga kohale jõudnuksid need alles oktoobri alguses. Oktoobrist alates oli aga Murmanskis seoses halbade ilmastikutingimustega tõenäoliselt ainult 3-4 päeval kuus võimalik lennukiga õhku tõusta.⁸²

Kuu aega peale Venemaa ja Saksamaa vahelise sõja puhkemist realselt ette võetud sammud Venemaa sõjaliseks abistamiseks on oma 26. juuli ettekandes kokku võtnud kindral Leslie C. Hollis:''

a) Lennukikandjatest ja nende eskordist koosnev jõud eesmärgiga rünnata Saksa laevu on asunud teele 24. juulil.

⁸¹ CAB 121/459; Record of an interview between the Foreign Secretary and M. Maisky; 23 July, 1941;

⁸² Samas, Despatch of R.A.F. squadrons to Murmansk; Memorandum by the Chief of the Air Staff; 25.7.1941;

b) Kahest ristlejast ning neljast hävitajast koosnev jõud eesmärgiga patrullida põhjapoolsetes vetes ning teostada ettevalmistav vaatlus Teravmägede ja Karusaare rannikul on asunud teele 26. juulil.

c) Kaks allveelaeva saavad asuma Murmanskis; nende baasi isikkooseis lahkub lennukiga 27. juulil ning allveelaevad saabuavad Murmanski kohe peale baaside isikkoosseisu kohale jõudmist.

d) Käivad ettevalmistused saatmaks HMS Argusega 12 lennuvalmis ja 24 pakitud lennukit.

e) Käib ettevalmistus kahest pataljonist koosneva brigaadi ja mõnede õhutõrje kahurite saatmiseks Teravmägedesse. Esimene osa brigaadist on valmis lahkuma 4. augustil ning kogu väeüksus võib jõuda kohale 12. augustiks (sõltuvalt teostatavatest vaatlustulemustest).

f) Sõjakabinet on kiitnud heaks saata Venemaale 200 pakitud hävitajat Tomahawk.

g) Seoses Maiski ettepanekuga määrata suhtlemiseks Venemaaga üks minister, olen arusaamisel, et härra Edenile see ei meeldi ning Venemaa asju peaks ajama edasi samamoodi nagu praegu. See tähendab, et Välisasjade Sekretär tegeleb poliitilise tasandiga, Lord Hankey varustusprobleemidega ning Armee Ülemjuhatus sõjalisi operatsioone puudutavate küsimustega.⁸³

Rumeenia, Kaukasus, Iraan. Peale sõja puhkemist esile kerkinud Kaukasuse naftaväljade pommitamise idee oli jäänud nii venelaste leige suhtumise kui ka reaalse sõjalise olukorra tõttu (sakslased olid ikka veel tegelikult kaugel) suhteliselt tagaplaanile. Venemaa abistamise aruteludes kerkis Rumeenias paiknevate naftahoidlate ja töötlemiskeskuste pommitamine taas esile juuli lõpus ja augusti alguses. Moskva delegatsiooni liikmed saatsid 31. juulil Londonisse mitu selleteemalist telegrammi. Telegrammides oli välja toodud, et kuna venelastel endil ei ole piisavalt õhujõude Rumeenia pommitamiseks, siis tuleks saata Kesk-Idast Lõuna-Venemaale mõned pommitajate eskaadrid.⁸⁴ Pommitajaid Lõuna-Venemaal saaks samuti efektiivselt kasutada võimalikeks operatsioonideks Mustal Merel või Kaukaasias. Seoses sellega kerkis esile väeosade varustusprobleem, mis omakorda andis kaalu juurde surve avaldamisel Iraanile.

Iraani küsimus oli Briti välisministeeriumis olnud arutlusel juba juuni lõpus. Seoses kardetava Venemaa kokkukukkumisega tekkis vajadus kindlustada sealset Briti positsiooni. Igal juhul taheti vältida võimalikku Iraani naftavarude langemist Saksamaa kontrolli alla. Aru saadi heast võimalusest koostööks Venemaaga ning 8. juulil vestles Cripps Staliniga ning 10. juulil

⁸³ Samas, From L.C.Hollis to Prime Minister; The following measures to assist the Russians are proposed or are already in hand; 26.7.1941;

⁸⁴ Samas, Cypher Telegram from Air Mission Head Moscow to Air Ministry; 31.7.1941; For Chiefs of Staff from Macfarlane; 31.7.1941;

Eden Maiskiga muuhulgas ka Iraani küsimuse teemal. Briti ja Nõukogude esindajad, sir Reader Bullard ning André Smirnov esitasid 19. juulil kooskõlastatud diplomaatilised noodid Iraani valitsusele, milles nõuti sakslaste maalt väljasaatmist. Iraani puhul nõustusid nii britid kui venelased selles, et majandussanktsioonidega Iraani survestamine tõenäoliselt soovitud tulemust ei anna. Siinkohal tuli silmas pidada seda, et britid tarnisid Iraanist naftat ja majandussanktsioonide kehtestamisel jäänuks see saamata. Esimestel augusti nädalatel jõuti otsuseni koondada nii Briti kui Vene väeüksused Iraani piirile, nõuda uuesti sakslaste väljasaatmist ning eitava vastuse korral Iraan okupeerida. Sakslaste väljasaatmise korral otsustati taotleda (raud)teedele ligipääsu ning kasutusõigust. Nii esitatigi Iraani valitsusele 16. augustil uus ja tungivam nõue saata maalt välja seal töötavad sakslased. Peale 20. augustil saadud "ebarahuldavaks" nimetatud vastust, otsustati 23. augustil ühiselt Iraani tungida, mis lükkus edasi 25. augustini.⁸⁵ Kuigi koostöö sujus näiliselt hästi, ei olnud sugugi mitte kõik Briti sõjakabineti liikmed vaimustatud koos venelastega Iraani okupeerimisest. Näiteks teatas Churchill veel 1. augustil, et "kui seda on võimalik vältida, siis me kindlasti ei taha lasta venelasi Põhja-Iraani".⁸⁶ Selles, et Iraani naftaväljad tuleb kindlustada Saksamaa kätte langemise eest, oldi aga sõjalistel põhjustel ühesel meelel. Õhujõudude marssal sir Charles Portal mainis 7. augusti Kaitsekomitee istungil, et "armee ülemjuhatus on väga innukas likvideerimaks praegust olukorda Iraanis ning turvamaks sealseid naftavälju nii kiiresti kui võimalik".⁸⁷

Tagasi minnes Rumeenia naftaväljade küsimuse juurde tegi Macfarlene 10. augustil saadetud telegrammis ettepaneku saata umbes kompanii langevarjureid Lõuna-Venemaale eesmärgiga need Vene transpordilennukeid kasutades Rumeeniasse saata. Telegrammi lõpus kirjutas Macfarlene pragmaatiliselt, et "on täiesti arusaadav, et võimalus dessantlaste eluga pääsemiseks on kaduvväike, kuid tulemused võivad olla väärt sellist ohvrit, eriti kui see innustab venelasi järgima meie eeskujut".⁸⁸ Nende langevarjurite õnneks otsustati Briti kindralstaabis, et naftaväljad ei ole hetkel primaarne rünnakuobjekt, sest kui sakslased peaksid jõudma Kaukasuse naftaväljadeni, siis oleks kogu see pingutus nagunii kasutu.⁸⁹ Briti langevarjurite kasutamise vastu argumenteerimisel avaldati arvamust, et operatsioon, mille jooksul tuleks kasutada Vene transpordilennukeid, oleks "äärmiselt ebarahuldav" ning "lõppude lõpuks on venelastel endil langevarjureid, keda samaks otstarbeks võiks rakendada,

⁸⁵ Eshraghi, F.; Anglo-Soviet Occupation of Iran in August 1941; Middle Eastern Studies, Vol. 20, No. 1 (Jan., 1984), 27-52;

⁸⁶ CAB 69/2; War Cabinet, Defence Committee, Minutes of a meeting held on 1st August, 1941; Iran (Persia);

⁸⁷ Samas, War Cabinet, Defence Committee, Minutes of a meeting held on 7th August, 1941; Persia;

⁸⁸ CAB 121/459; Telegram for Chiefs of Staff from Macfarlene; 11.8.1941;

⁸⁹ Samas, Telegram for Macfarlene from Chiefs of Staff; 13.8.1941;

piisavalt''.⁹⁰ Samuti andis Kuninglike Õhujõudude ülemjuhataja sir Charles Portal eitava vastuse augusti alguses Moskvast viibiva sõjalise delegatsiooni poolt tehtud ettepanekule saata Lõuna-Venemaale Briti pommitajad. Portal selgitas, et kohe võiks saata kolm raskepommitajate eskaadrit Lõuna-Venemaale ainult Kesk-Idast. Paraku jätkas see Liibüa sadamate rünnakuteks liiga vähe pommitajaid ning Suurbritanniast jõuaksid lisajõud Kesk-Itta kohale alles kolme kuu jooksul. See tekitas aga suuri probleeme kogu käimasoleva lahingutegevusega Liibüas, sest sealsete sadamate kaudu toovad sakslased juurde nii abivägesid kui vajalikku sõjavarustust. Pommitajate saatmine Venemaale Suurbritanniast võtaks kokkuvõttes kolm kuud aega, mille möödudes ei pruugi nende pommitajate kohalejõudmine enam seoses Saksamaa tõenäolise eduga eriti suurt rolli mängida. Samuti tekisid kohe transpordi probleemid, sest isegi kui kasutada põhjapoolset teed, siis Arhangelskist Lõuna-Venemaale varuosade ning laskemoona transportimine võtab kaua aega ning rindejoon jookseb paralleelselt varustusteedega. Portali järeltulijatel ei olnud võimalik neid pommitajaid Lõuna-Venemaale kohale toimetada enne 1. novembrit ning siinkohal oli uueks temaks esile toodud probleemiks saanud külmad ilmad. Nende pommitajate kasutamisel Venemaa talves puudusid Briti lenduritel kogemused ning õhujõudude juhi arvates võinuks külmal ilm tugevalt pärssida nende eskaadrite võimekust midagi korda saata. Samuti mainis Portal, et nende kolme transpordiks kuluva kuu jooksul ei saa neid lennukeid kasutada ja seda ajal kui Suurbritannia üritas intensiivistada Saksamaa pommitamist.⁹¹ Armeed ülemjuhatus nõustus Portali põhjendustega ning teavitas 15. augustil sellest välisministeeriumi.⁹² Võib arvata, et see ''talvekartus'' oli tegelikult võrdlemisi põhjendatud. Veel 21. sajandil on Suurbritannias juba mõnede külmakraadide ning mõne sentimeetri paksuse lumekihi korral suured häired kõikvõimalike masinate funktsioneerimises. Eestist vaadatuna tundub ehk uskumatu, et ootamatult saanud esimene lumi võiks täielikult halvata näiteks rongiliiklust, kuid Londonis seda juhtub. Seega ei olnud Portali kahtlused Briti pommitajate võimekuses Venemaa talves tegutseda kindlasti mitte lihtsalt otsitud ettekääne.

Teravmäed. Peale 30. juulil aset leidnud ja ebaõnnestunud Petsamo ja Kirkene sadamate vastast rünnaku⁹³ peeti Teravmägede okupeerimist ja kasutamist laevade tankimisbaasina

⁹⁰ Samas, Chiefs of Staff Committee Meeting held on 12th of August 1941; Co-operation with the Russians;

⁹¹ Samas, War Cabinet, Chiefs of Staff Committee, Despatch of a Heavy bomber force to Russia, Note by the Chief of the Air Staff; 12.8.1941;

⁹² Samas, War Cabinet, Chiefs of Staff Committee; Chiefs of Staff 288th meeting, 15.8.1941;

⁹³ Nii Kirkene kui Petsamo sadamates olid ainult üksikud Saksa laevad. Ründavad Briti laevad avastati sakslaste poolt varakult. Adekvaatne õhutorje ning Luftwaffe lasid alla 15 Briti lennukit, kaotades ise ainult 3 lennukit. Detailselt võib selle operatsiooni kohta lugeda Ago Raudsepa magistritööst ''Inglise-Soome sõda'' ning kasutatud materjalide hulgas välja toodud Fleet Air Arm Archive'i netileheküljelt ja London Gazette'i numbrist.

ikkagi oluliseks. Venelastega suheldi sellel teemal intensiivselt. Kaitsekomitee 5. augusti istungil otsustati neile teada anda, et talvituma jääda sellele saarele Briti väed ei kavatse ning kui venelased sinna oma väed panevad, siis peavad nad nende varustamisega ise hakkama saama.⁹⁴ Järgmisel päeval vaidles Eden Maiskiga selle üle, kas saare peaksid okupeerima Briti või Vene väed. Kaitsekomitee 7. augusti istungil esitas viitseadmiral sir Tom Phillips selgituse: "Veel kaks päeva tagasi arvati, et kaitstud kütusetankimisebaas Teravmägedel on meie põhjapoolsetes vetes tegutsevatele merejõududele kasulik, kuid peale eilset Admiral Vianilt saadud sõnumit on selgunud, et meil ei olegi seda baasi vaja".⁹⁵ Anthony Edeni jaoks tuli see väga ebamugaval ajal. Venelastele edasi andmiseks pakuti Edenile teadet, et "peale täielikku tutvumist kohalike oludega me ei näe, et Teravmägede okupeerimisel oleks meie jaoks mingit kasulikku otstarvet. Kui see peaks aga teid mingil viisil aitama, siis palun andke meile teada mida te soovite ning me teeme oma parima, et teile vastu tulla".⁹⁶ Eden arvas, et kuigi varasemalt oleks ta võinud sellise teate edastada ilma probleemideta, on see praeguseks juba kindlasti venelastes kahtlusi tekitav ja igal juhul tuleks enne lõpliku otsuse tegemist otsustada, mis me kavatseme ette võtta Teravmägede söekaevanduste ning seal elavate kaevuritega. Lõpliku otsuse tegemiseks otsustati ära oodata admiral Viani Londonisse jõudmine.⁹⁷ Lõpliku järelduseni, et garnisoni hoidmisel Teravmägedes ei ole mitte mingit mõtet, jõuti 11. augusti istungil. Seal otsustati, et tuleb koostada plaanid sealsete söekaevanduste hävitamiseks ning kooskõlastada nii Norra kui Nõukogude valitsustega kohaliku elanikkonna evakueerimine.⁹⁸

Venemaa abistamise eesmärgiga arutas ülemjuhatus augustis võimalusi mingisuguse rünnaku teostamiseks Lääne-Euroopas. Sõjaväe ülemjuhatajate komitee istungil anti 16. augustil korraldus koostada plaanid võimalikeks rünnakuteks nii Cherbourg'i kui Brest' i poolsaartel.⁹⁹ Kindralstaabi planeerimiskomisjoni 26. augusti vastuses toodi üheselt välja, et "meil puudub igasugune võimekus teostamiseks operatsiooni, mis sunniks sakslasi tõmbama Idarindelt ära arvestatavaid jõude" ja "ükskõik missugune maabumine kontinendil ei too endaga kaasa mitte midagi kasulikku, pigem võib see olla tagasilöögiks meie üldisele strateegiale".¹⁰⁰

Ago Raudsepp on välja toonud, et rünnak Petsamole toetas kaudselt Murmanski kaitsjaid, sest Hitler kartis rünnakut Norras ning ei julgenud sealseid diviise Murmanski rindele appi saata */autori märkus/*.

⁹⁴ Cab 69/2; War Cabinet, Defence Committee, Minutes of a meeting held on 5th August, 1941; Occupation of Spitzbergen;

⁹⁵ Samas; War Cabinet, Defence Committee, Minutes of a meeting held on 7th August, 1941; Spitzbergen;

⁹⁶ Samas;

⁹⁷ Samas;

⁹⁸ Samas; War Cabinet, Defence Committee, Minutes of a meeting held on 11th August, 1941; Spitzbergen;

⁹⁹ CAB 121/459; Chiefs of Staff Committee; Chiefs of Staff 289th meeting, 16.8.1941; Co-operation with the Russians;

¹⁰⁰ WO 193/666; Report by the Joint Planning Staff, 25th August, 1941;

Augusti lõpus hakati tegema ettevalmistusi Venemaa, Ameerika Ühendriikide ning Suurbritannia esindajate kohtumiseks Moskvas. Sõjakabineti 25. augusti istungil räägiti venelaste poolsest survest konkreetse kuupäeva paikamääramiseks ning otsustati ameeriklasi sellest teavitada. Samal istungil võimaliku kohtumise ajana välja käidud 15. september arvati olevat liiga varajane, seoses kahtlustega, et Ameerika Ühendriikide esindaja selleks ajaks tõenäoliselt veel Moskvasse ei jõua.¹⁰¹

¹⁰¹ CAB 65/19/22; Conclusion of a meeting of the War Cabinet held on August 25, 1941; Proposed Mission to Moscow to deal with supplies;

Sügis - talv 1941 - otsese sõjalise abi nõuded ja plaanid

Nõudmised septembris 1941. Kõrgetasemelised abipalved Venemaalt intensiivistusid septembri alguses. Stalini 3. septembril Churchillile saadetud telegrammis esitati palve avada rinne kas Balkanil või Prantsusmaal ning saata oktoobri alguseks Nõukogude Liitu 30 000 tonni alumiiniumi. Samuti küsis Stalin igakuise abina 400 lennukit ning 500 tanki. Stalin väitis, et ilma nendeta Nõukogude Liit kas "saab kaotuse osaliseks või muutub nii nõrgaks, et kaotab pikaks ajaks oma võimekuse aidata liitlasi aktiivsete operatsioonidega hitlerismi vastasel rindel".¹⁰² Kui Maiski Stalini telegrammi Churchillile 4. septembril edasi andis, mainis ta isiklikult veel seda, et tulevasel Moskva konverentsil käsitletavate temade hulka võiks lisada kõnelused ühisest strateegiast.¹⁰³ Churchill kirjutas 5. septembril Briti suursaadikule Moskvast, sir Stafford Crippsile, et "mitte miski (kordan mitte miski), mis me saame või oleksime saanud teha, ei suuda mõjutada kohutavat lahingut Vene rindel".¹⁰⁴ Stalini poolt 6. septembril kätte saadud telegramm oli küll sellest positiivsema kõlaga, kuid sisuline mõte oli sama – suuremat abi Churchill ei pakkunud. Üheks märkimisväärseks asjaoluks Stalini telegrammis oli tänuavaldus brittidele, et nad on nõus "müüma" veel 200 lennukit, millele Churchill vastas, et igasugune abi peaks olema sarnasel põhimõttel Ameerika Lend-Lease lepinguga, kus ametlikku rahalist arvestust ei peeta. Oluline on see põhjusel, et Stalin näitas sellega oma nõusolekut tasuta abi eest. Ühtlasi tähendas see, et juba üle kahe kuu vältanud Saksa-Vene sõja taustal ei arvestanud Stalin ikka veel sellega, et britid võiksid Nõukogude Liitu heast tahtest aidata.

Stalini kirjale lisandus 5. septembril Briti välisministeeriumis toimunud kohtumine suursaadik Ivan M. Maiski ja kontraadmiral Kharlmaroviga. Brittide poolt osalesid seal välisasjade riigisekretär Anthony Eden, admiral Sir Dudley Pound, kindral Sir John G. Dill, õhujõudude ülemjuhataja Sir Charles F.A. Portal ning kindralmajor Sir Hastings L. Ismay. Kohtumisel teatas Maiski, et situatsioon Idarindel on muutunud kriitiliseks ja brittide jaoks on saabunud aeg astuda mõningaid riskantsemaid samme olukorra parandamiseks. Maiski soovis Briti ülemjuhatuselt teavet Balkanil või Prantsusmaal rinde moodustamise võimaluste kohta, loodetava brittide poolt kasutatava jõuna mainis ta 15-20 diviisi. Briti ülemjuhatus selgitas, et seda küsimust on juba uuritud ning vastumeelselt on jõutud otsusele sellise operatsiooni võimatuse kohta. Põhjustena toodi välja Saksamaa vägede hulk Prantsusmaal, mis võimaldaks

¹⁰² Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 20-21;

¹⁰³ CAB 121/459; Strategic discussions with the Russians; note to General Ismay, 2nd November 1941;

¹⁰⁴ WO 193/666; Telegramm no 1201, From Foreign Office to Moscow, 5th September, 1941;

neil maabunud Briti väed puruks lüüa enne, kui on võimalik piisavalt vägesid kaldale toimetada. Samuti mainiti, et 15-20 diviisi transpordiks vajalike laevade koondamine on praktiliselt võimatu ülesanne, see ohustaks liialt olukorda Kesk-Idas. Samuti väitis ülemjuhatus, et maabumisele ei ole võimalik pakkuda adekvaatset lennuväe poolset kaitset ning hetkel puudub lahendus maabumise järgsetele varustusprobleemidele. Samas teatati Maiskile, et kui situatsioon peaks muutuma, siis võetakse kontinendil midagi koheselt ette. Teades, et järgmise nelja kuu jooksul on sõjavarustuse saatmine Venemaale ülitähtis, on nad nõus Briti reservidest abi eraldama.¹⁰⁵

Kõrgetasemelised kohtumised leidsid aset ka Moskvas. Cripps kirjutas 7. septembril oma kohtumisest Staliniga ja andis muuhulgas edasi Stalini kinnituse, et mingit separaatrahu Hitleriga ta ei sõlmi. Telegrammis on veelkord esile toodud võimalus, et võitlus Idarindel võib muutuda vähem ägedaks, sest venelased võivad olla sunnitud taanduma, asuma kaugetele kaitsepositsioonidele idapool Volga jõge ning see muudaks tegevuse Idarindel staatiliseks. Vestluses puudutati võimalikku Leningradi langemist, millega seoses lubas Stalin, et laevad mida ei õnnestu ära viia lastakse põhja. Samuti avaldas Stalin arvamust, et britid võiks midagi ette võtta soomlaste osas, kes on mitmes kohas tunginud üle vana, enne Talvesõda kehtinud riigipiiri.¹⁰⁶

Samal kuupäeval esitas kindralstaabi planeerimisosakond tellitud rapordi võimaliku operatsiooni kohta Põhjas. Ülemjuhatuselt oli neile antud üleandeks valmistada ette plaan saatmaks 4 diviisi Norrassa, "eesmärgiga kulutada võimalikult palju Saksa sõjamasina ressursse". Ajalised limiidid olid kas "niipea kui võimalik" või "1942. aasta varajases alguses". Täielikku plaani koostada ei olnud rapordi kohaselt võimalik, sest puudusid paljud algselt eeldatud tingimused, nende hulgas piisav hulk arktilistes tingimustes võitlemisvõimelisi väeüksusi. Rapordis on välja toodud, et 1942. aasta märtsi lõpuks oleks Arktikasse võimalik saata maksimaalselt 3 diviisi, kuid antud ajalimiidi sees maksimaalselt ainult kaks brigaadi.¹⁰⁷

Seoses ettevalmistustega planeeritavaks tippkohtumiseks Moskvas arutati 8. septembril võimaluse üle laiendada Moskva konverentsil käsitletavate teemade ringi ka ühise sõjalise planeerimisega. Ülemjuhatajate komitee istungil otsustati, et praegune Iraani ja Põhja piirkondadega piiratud ühine strateegia on piisav. Ebasoovitavaks peeti laiendada Moskva kõneluste temaatikat. Strateegilised arutelud oleksid viinud paratamatult küsimusteni rindest

¹⁰⁵ CAB 121/459; Meeting held in the Foreign Office, on 5th September 1941;

¹⁰⁶ WO 193/666; Telegram No 1107 From Moscow to Foreign Office, Sir S.Cripps, September 7th, 1941;

¹⁰⁷ CAB 79/14; Operations in the North, Report by the Joint Planning Staff; 07.9.1941;

Balkanil või Prantsusmaal, millele Churchill kirjas oli juba vastatatud.¹⁰⁸ Samal päeval arutati veelkord võimalusi millegi kordasaatmiseks mandri-Euroopas. Jõuti järeldusele, et ainus asi, mis võiks sundida sakslasi Idarindelt vägesid ära tooma on reaalse rünnaku oht. Võimalikuks peeti viia läbi petteoperatsioone näitamaks justkui eksisteeriks tõsine soov maabumiseks Prantsusmaal. Samas tõdeti, et on väga ebatõenäoline, et selle tulemusena sakslased Idarindelt märkimisväärseid jõude ära tooks.¹⁰⁹

Järgmise olulise, aga olemuselt erineva koostöö võimalusena avaldas Stalin oma 13. septembri telegrammis Churchillile arvamust, et "Suurbritannia võiks turvaliselt laevutada 25-30 diviisi Arhangelskisse või tuua need Nõukogude Liidu lõunapiirkondadesse läbi Iraani".¹¹⁰ Selle küsimuse juures tuleks arvestada ka põhjasaunalise meretee tollast olukorda. Murmanski saadetud Briti lennuväe eskaadrite kõrval oli 31. augustil Arhangelskisse saabunud esimene kuuest Briti ja ühest Hollandi laevast koosnev konvoi, mille laadungiks olid 10 000 tonni kautšukki, 3800 süvaveepommi ja magnetmiini, 15 Hurricane'i ning muud varustust.¹¹¹ Varustuse hulgas oli ka nn "ööhävitaja", mille kasutamiseks vajamineva maapealse jaama varustuse saatmist oli Maiski Edenilt augustis eraldi küsinud.¹¹² Etteruttavalt võiks siinkohal mainida, et nagu kõik järgnevad 1941. aastal saadetud konvoid, olid senisedki konvoid kohale jõudnud ilma ühtegi laeva kaotamata. Mis puudutab Briti lendurite ponnistusi peale Murmanski saabumist, siis Hurricane'i eskaadritelt edastati Churchillile 13. septembril teade nende esimesest kokkupuutest Luftwaffega, mille järgi lasti alla kolm Saksa lennukit ja kaotati üks Briti hävitaja.¹¹³ Tõenäoliselt mõjutas see teade 15. septembri otsust jätta mainitud eskaadrite lendurid Murmanski esialgu planeeritud septembri lõpu asemel oktoobri lõpuni.¹¹⁴ Tõepoolest, kolme lennuki allatulistamine ei olnud just suurem asi saavutus, mida ette näidata.

Stalini ettepanek, mida Churchill on hiljem nimetanud "füüsiliseks absurdsuseks", ei olnud siinkirjutaja arusaamise kohaselt sugugi radikaalselt loogika reeglite vastane.¹¹⁵ 25-30 diviisi oli loomulikult liiga palju küsitud, aga arvestades, et venelased olid pidevalt lähtunud

¹⁰⁸ CAB 121/459; Chiefs of Staff Committee 314th meeting, 8.9.1941; Assistance to Russia;

¹⁰⁹ WO 193/666; Chiefs of Staff Committee, 314th meeting, 8.9.1941; Operations to divert enemy forces from the Eastern front;

¹¹⁰ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 24;

¹¹¹ Arctic Allied Convoys (1941-1945); The Embassy of the Russian Federation to United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Diplomacy Online;

¹¹² Cab 69/2; War Cabinet, Defence Committee, Minutes of a meeting held on 11th August, 1941; Supplies to Russia, Night fighter aircraft;

¹¹³ CAB 121/459; to Prime Minister from W.R. Freeman, 13.9.1941;

¹¹⁴ Samas, Chiefs of Staff Committee 323rd meeting, 15.09.1941; Assistance to Russia – Hurricane squadrons at Murmansk;

¹¹⁵ Samas, Prime Minister's personal telegram; Prime Minister to Sir Stafford Cripps; 25.10.1941;

printsüibist "küsi palju, saad natuke", võisid britid arvestada, et ka näiteks poole väiksem väekoondis oleks venelaste jaoks tõenäoliselt sobiv olnud. Vägede saatmise küsimine tundub loogiline, sest 5. septembri kohtumisel Maiskiga ei olnud Briti ülemjuhatus põhjuste juures, miks maabumist Prantsusmaal on võimatu sooritada, välja toonud valmisolevate Briti vägede vähesust. Maiski poolt toona mainitud 15-20 diviisi olemasolu ja võimekuse koha pealt oli Briti ülemjuhatus oma suu kinni hoidnud. Nii võis tunduda loogiline küsida suuremat jõudu lootuses, et britid saadavad kasvõi 10 diviisi. Eriti arvestades asjaolu, et arktilised konvoid olid seni kohale saabunud ilma probleemideta ja Kesk-Idas oli brittidel kohal täiesti arvestatav väekoondis. Samuti on eraldi küsimuseks Briti ja Vene diviiside oluliselt erinev arvuline suurus. On võimatu öelda, kas Stalin oma 13. septembri telegrammi kirjutades selle peale mõtles või mitte. Detsembris aset leidnud Moskva kõnelustel väljendas ta igatahes arusaamatust, miks Briti diviisi transpordiks niivõrd palju tonnaži kulub. Eden vastas, et Vene diviisi kuulub 12 000 meest, aga Briti omasse 20 000. Seda põhjusel, et britid kasutavad oma vägesid enamasti kodumaast kaugel, ning seetõttu vajavad ka rohkem reservi. Edeni selgitusse suhtus Stalin mõistvalt.¹¹⁶ Kui arvestada, et venelased küsisid alati igaks juhuks rohkem ja mõeldes Vene diviisi suurustes, siis kümne Vene diviisi isikkoosseis oli 120 000 meest, ehk sama suur kui kuuel Briti diviisil. Seega ei oleks olnud midagi eriti piinlikku selles, kui britid oleks Arhangelskisse saatnud näiteks 4-5 diviisi ehk 80 000-100 000 meest, mis oleks arvuliselt välja andnud juba armeeks nimetatava väekoondise mõõdu. Eriti arvestades seda, et samal ajal rindel olnud Vene diviisid olid tihtipeale alakomplekteeritud. Täie isikkoosseisu juures oleks neli Briti diviisi olnud elavjõult võrdsed isegi kümne või drastilistematel juhtudel rohkema Vene diviisiga.

Briti ülemjuhatus koosolekul 16. septembril arutati Stalini telegrammis esitatud soovi saata Briti diviise Venemaale. Sir John Dill tõi välja järgnevad põhjendused, miks ei ole praktiline saata vägesid ei Põhja-Venemaale ega läbi Iraani:

"(i) Meil ei ole võimalik eraldada selliseid jõude ei sellelt maalt ega ka mitte Kesk-Idast.

(ii) Meil on juba praegu suur puudujääk laevade osas, varustamaks meie meretaguseid garnisone.

(iii) Kui esiletoodud probleemid (i) ja (ii) oleks võimalik ületada, siis transpordi probleemid välistavad muu kui suhteliselt väikese üksuse varustamise Venemaal".¹¹⁷

¹¹⁶ WO193/667; Visit of Foreign Secretary to Russia; Record of second meeting in Moscow; 18th of December 1941;

¹¹⁷ WO 193/666; Chiefs of Staff Committee, 324th meeting, 16.9.1941; Assistance to Russia: Telegram from Stalin;

Aruteludes ei teinud keegi ettepanekut küsida venelastelt võimalust Briti väekontingendi kohalejõudmisel neid kohapeal varustada. Siinkirjutajale tundub üsna loogiline, et brittide soovi korral oleks olnud võimalik saavutada kokkulepe tootmaks Venemaa tehastes näiteks Briti relvadele sobiva kaliibriga mürske või padruneid. Samal koosolekul tehti planeerimiskomisjonile ülesandeks uurida võimalusi saatmaks Briti maa- ja õhuvägesid venelastele appi Trans-Kaukaasia piirkonnas. See kindlustanuks Briti huvisid nii Iraanis kui Iraagis ning võimaldanuks vajaduse korral ka efektiivselt Bakuu naftaväljade hävitamise.¹¹⁸ Samuti tuli komisjonil välja selgitada, kuidas vajadusel aidata Vene vägesid välja tõmbumisel Trans-Kaukaasiast, pidades silmas, et nad jätkaksid võitlust Briti Kesk-Ida armeede kõrval.¹¹⁹ Stalini küsimusele "vihjas" uuesti 17. septembril Maiski, kes sel päeval Edenit kohates rõhutas, et venelastel on abi nende lõunarindel väga vaja.¹²⁰

Samal ajal hakkasid ettevalmistused Moskva konverentsiks jõudma lõpule. Londonisse 15. septembril saabunud W. Averell Harrimani juhitud Ameerika Ühendriikide delegatsiooni liikmed analüüsisid koos brittidega järgmise kuue päeva jooksul relvade ja materjalide nimekirju, mida võiks venelastele pakkuda.¹²¹ Sõjakabineti Kaitsekomitee 19. septembril toimunud istungil arutati põhjalikult kõiki kõnelustega seotud küsimusi. Muuhulgas mainis Eden oma samal päeval aset leidnud kohtumist Maiskiga, kes oli avaldanud pettumust, et britid ei olnud vastanud Stalini telegrammis esitatud Lõuna-Venemaad puudutavatele spetsiifilistele küsimustele. Churchilli vastus oli tõepoolest väga üldsõnaline. Rääkides Iraani läbivate raudteede läbilaskevõime piiratusest, oli Eden selgitanud Maiskile, et hetkel ei ole võimalik saata korraga nii materiaalet abi kui sõjaväge. Selle vastu oli Maiski öeldnud, et venelased eelistaksid sellisel juhul pigem Briti sõjaväge. Kuulnud sellest kohtumisest, väitis Churchill, et venelastel ei saa kindlasti olla puudust elavjõust, pigem relvadest ja muust varustusest ning seetõttu ei ole eriti hea mõte saata Venemaale Briti väekontingenti.¹²² Samal koosolekul arutati läbi ka peaministri direktiiv sir William Beaverbrooki juhitud Moskvasse siirduvale delegatsioonile. Direktiivis oli kõige muu tähtsa hulgas välja toodud fakt, et maksimaalsete ekspeditsioonijõudude hulk, mida britid on suutelised kuhugi saatma on, 6-7 diviisi, nende hulgas kaks soomusdiviisi. Selgelt oli kirjas, et "kõik ideed 20-30 diviisi

¹¹⁸ Samas;

¹¹⁹ CAB 121/459; Note on Telegram from M. Stalin to Prime Minister; Terms of reference to Joint Planning Staff; 16.9.1941;

¹²⁰ CAB 65/23/18; War Cabinet and Cabinet: Minutes; Confidential Annexes; 18 september 1941; U.S.S.R. Moscow meeting;

¹²¹ Harriman, W. Averell; Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946; Random House Inc. New York, 1975, 78-79;

¹²² CAB 121/459; War Cabinet, Defence Committee (Operations); Minutes of a meeting held on 19th september, 1941; Aid to Russia;

paiskamisest kontinendi läänerannikule või nende saatmisest mere kaudu teenimaks Venemaal, ei oma mingit seost reaalsusega. See tuleb (kõnelustel) selgeks teha.¹²³

Kõrvalepõikena võiks mainida asjaolu, millel oli reaalsusega vägagi palju pistmist. Nimelt ettekannet Murmanski eskaadri tegevusest. Churchillile 22. septembril esitatud raportis oli kirjas, et "viimase viie päeva jooksul on toimunud 6 patrull-lendu, mille käigus on alla tulistatud 4 M.E. 109t,¹²⁴ ise ühtegi lennukit kaotamata".¹²⁵

Moskva konverents. Moskva kõnelustele sõitsid Beaverbrook, Harriman ja kõik olulisemad delegatsiooni liikmed ristleja HMS London pardal. Nooremad Ameerika delegatsiooni liikmed ning suursaadik Oumanski saadeti Moskvasse lennukiga. Nii varjati sakslaste eest delegatsiooni juhtide liikumist laevaga ning 23. septembril teatati Berliini raadios, et Briti ja Ameerika delegatsioonid on Moskvasse jõudnud. Ilma konvoita seilanud ristlejal õnnestus Saksa õhujõudude rünnakualast ilma vahejuhtumiteta läbi seilata ning Arhangelskis maabuda. Järgnenud lennureisil pääses delegatsioon elu ja tervisega ebameeldivast vahejuhtumist. Nimelt avasid Vene õhutõrjekahurid Moskva lähistel lennukite pihta tule. Delegatsiooni teekonda varjutanud närviline õhkkond ei hajunud ka Moskvast. Harriman märkis 29. septembril alanud kõneluste juures, et enamus Ameerika suursaatkonna töötajaid olid veendunud, et Moskva langeb sakslaste kätte juba lähinädalail.¹²⁶

Erinevate valdkondadega tegelemiseks jagati delegatsioonide liikmed Moskva kõnelustel komisjonideks. Täpsemalt sõja-, õhu-, mere-, toormaterjalide, transpordi ning meditsiinalaste küsimuste komisjonideks. Järgmise kahe päeva jooksul selgitasid komisjonid välja, mis hulgal ja milliseid materjale venelased vajavad ning mida britid ja ameeriklased on suutelised neile andma. Kogutud info edastati delegatsiooni juhtidele, kes kohtusid Staliniga. Lepingule kirjutasid delegatsiooni juhid ja Stalin alla 2. oktoobril.¹²⁷ Nimekiri kokkuleppes lubatud materjalidest oli pikk ja kogus märkimisväärne, vaatamata sellele, et enamustes küsimustes lubati anda materjale peaaegu poole vähem kui Vene pool küsis. Näiteks küsiti 1100 tanki kuus - lubati 500; küsiti 300 tankitõrje kahurit kuus - lubati 500 brittidelt, pluss 756 ameeriklastelt 9 kuu jooksul. Paljude materjalide või kaupade puhul ei suutnud ei britid ega ameeriklased kohest vastust anda, kuid lubati järele uurida ning teada anda. Nii küsisid venelased 400 000 paari sõdurisaapaid ja 1 200 000 meetrit riidet valmistamiseks

¹²³ Samas, Anglo-American-Russian Conference; General Directive by Prime Minister and Minister of Defence; copy circulated on 22.9.1941;

¹²⁴ Messerschmitt Bf 109, Saksa hävituslennuk /*autori märkus*/.

¹²⁵ CAB 121/459; C.A.S. to Prime Minister, 22.9.1941;

¹²⁶ Harriman, Special Envoy, 82-84;

¹²⁷ CAB 121/459; Moscow Conference, Note by the Secretariat of the British Mission, W.L. Correll Barnes and W.G. Stirling; H.M.S. London, 6th of Oct, 1941;

kuus. Põhimõtteline kokkulepe nende saatmiseks saavutati, kuid täpsed arvud igakuiste saadetiste jaoks lubati täpsustada Londonis ja Washingtonis. Nimekirjades oli äärmiselt suuri esemeid nagu 8 ristlejat ja 9 miinitraalerit,¹²⁸ samuti pisiasju nagu 100 000 skalpelli, 20 000 amputatsiooni nuga jpm.¹²⁹

Sõjaliste kõneluste Briti raportist võib lugeda, et juba kõneluste algusest oli selge, et Venemaa esindajatele olid antud ranged korraldused mitte jagada informatsiooni ei rindel toimuva ega Vene armee organisatoorse poole kohta. Välja on toodud, et sõjavarustuse osas olid venelased huvitatud eelkõige lennukitest, tankidest ning tanki- ja õhutõrjekahuritest, aga mitte niivõrd välikahuritest ning kuulipildujatest. Kõik strateegiat puudutavad küsimused jäid Stalini ning Beaverbrooki vahele, Vene kindralitega strateegilisi kõnelusi pidada ei õnnestunud. Nagu Ismay Moskva konverentsilt naastes kirjutas, puudus igasugune võimalus koostööks või isegi informatsiooni vahetuseks. Vene kindralid lihtsalt ei edastanud mitte mingisugust informatsiooni Moskvat külastanud Briti esindajatele ega ka mitte Macfarlane'i juhitud ning suvest saadik Moskvast resideerunud delegatsioonile.¹³⁰ Stalini ning Beaverbrooki vestlusel oli Stalin küll korra küsinud, "miks britid ei saada vägesid Arhangelskisse või Ukrainasse", kuid vestluse käigus jäi Beaverbookil sellele vastus andmata.¹³¹ Samas tuleb arvestada, et britid ei saanud strateegiliste kõneluste alustamiseks eraldiseisvaid esindajaid. Strateegiast pidid rääkima Beaverbrook ja Ismay, kuid initsiatiivi mingiks ühiseks planeerimiseks britid üles ei näidanud, samuti mitte venelased.

Mitmeid huvitavaid märkusi on konverentsi raportis tehtud Venemaa õhujõudude ja lendurite aadressil. Nii on võrreldud nende "julget lennutehnikat kasakaga hobuse seljas" ning kirjutatud, et

"Vene lennukite tavaline lennukõrgus on puudelatvu riivav. See on eelkõige tingitud halvast või puudevast sidad tulepunktide vahel; vältimaks pihta saamist tuleb lennata tavalisel lennukõrgusel. Samuti puuduvad Vene lennukites sellised raadiod ning meteoroloogiline teave, mida me peame elementaarseks. Kui Vene piloot kaotab maapinna silmist, siis puudub tal igasugune aim sellest, kui lähedal ta on oma lennulaele ning tahtmisel kiirelt kõrgust vähendada puudub tal teadmine sellest, kui kaugel on maapind."

¹²⁸ Nagu Alexander Hill on oma 2007. aastal avaldatud artiklis British Lend-Lease Aid and the Soviet War effort June 1941-June 1942 välja toonud, siis laevu tegelikult Venemaale enne 1944. aastat ei antud ning ka siis anti need Itaalia laevastiku arvelt /*autori märkus*/.

¹²⁹ CAB 121/459; Moscow Conference; Confidential Protocol of the Representatives of Great Britain, the U.S.A. and the U.S.S.R. which took place in Moscow from September 29 until October 1, 1941;

¹³⁰ Samas, Moscow Conference; Military Report, H.L. Ismay, H.M.S. London, 6th October, 1941;

¹³¹ WO 193/666; From Foreign Office to Kuibyshev; from Lord Beaverbrooke, account of political discussions with Stalin; 2nd November 1941;

Samas rapordis on näitena usaldamatusest ja salastatusest informatsiooni vahetamisel kirjas, et viitsemarssal Collier, olles küll heades suhetes mitmete Vene õhuväeohvitseridega, ei teadnud vaatamata suvest saadik Moskvast viibimisele Vene armee õhujõudude administratiivse peakorterit asukohta. Kogu erialane suhtlemine ning infovahetus toimus läbi Välissuhete osakonna, mis loomulikult aeglustas igasugust koostööd.¹³² Siinkirjutaja arvates on märkimisväärne, et ka Rudolf Hessi teema kerkis Stalini ja Beaverbrooki kohtumisel korra üles. Ehkki selle üle naljatleti, tundub, et Stalin püüdis kontrollida Briti esindajate reaktsiooni Briti-Saksa separaatrahu mainimisel.

Seoses sõjaliste kõneluste puudulikkusega saatis Macfarlane 30. septembril Londonisse telegrammi, milles ta mainib, et "kuni praeguseni on sõjalised kõnelused piirdunud selgitamisega, milliseid kaupu venelased ameeriklastelt ja meilt soovivad. Mingisuguseid strateegilisi küsimusi ei ole vestlustes isegi kaudselt puudutatud". Macfarlane avaldas telegrammis lootust, et tal õnnestub koos Ismay'ga siiski Shaposnikovi või Stalini vestelda ning selgitada brittide olukorda vastavalt Churchilli direktiivile. Seoses võimaliku vestlusega arvas ta, et venelased ilmselt mainivad taaskord Stalini poolt pakutud interventsiooni. Nii otsis Macfarlane kinnitust Briti seisukohtadele nii Lõunas kui Põhjas, küsides, "kas ta saab ikka õigesti aru, et Lõunarindel plaanime me sekkuda nii tugevalt kui võimalik niipea kui olukord Vahemerel lubab ja olles Ismay'ga arutanud olukorda Põhjas, oleme jõudnud järeldusele, et 1-2 diviisi Murmanskis saata ei tohiks välistada." Macfarlane toonitas oma kirja lõpus, et Murmanskis hoidmine vaenlase kätte langemast on äärmiselt oluline Arhangelski turvalisusele ning Murmansk on ainuke aastaringselt jäävaba sadam. Seetõttu võib juhtuda, et see on ainuke tee, mida mööda talvel varustust Venemaa Põhja regioonidesse saata. Sellisel juhul oleks aga oluline Murmanskis-Arhangelski raudtee käigus hoidmine, mistõttu oleks jällegi hea kui Murmanskis oleks Briti väekoondis, sest see võimaldaks venelastel kasutada rohkem vägesid raudtee kaitseks. Macfarlane küsis endale ja Ismay'le volitusi teatamaks võimalusel Shaposnikovile, et Briti valitsus kaalub tõsiselt vägede saatmist Põhja. Volituste saamisel lubas Macfarlane koheselt küsida luba teostamiseks Murmanskis piirkonnas isiklik ringkäik hindamiseks kohalikke olusid.¹³³

Ülemjuhatause vastuses, mis anti 2. oktoobril Churchillile ülevaatamiseks, oli kirjas, et "küsimust interventsioonist nii Põhjas kui Lõunas tuleb hetkel vältida. Juhul kui venelased peaksid ise antud küsimusest rääkima, tuleb paluda neilt ettepanekuid ning need Londonisse

¹³² CAB 121/459; Moscow Conference; Note by the Parliamentary Under-Secretary of State for Air;

¹³³ Samas, Most Secret Cipher Telegram; For Chiefs Of Staff from Macfarlane; 30.9.41;

edastada. Me sooviksime neid arutada Ismay'ga tema naasemisel.¹³⁴ Vastuse ärasaatmisega viivitati 4. oktoobrini.¹³⁵ Üheks põhjuseks, miks vastus saadeti ära alles peale Stalini 3. oktoobril saadetud telegrammi, on ilmselt fakt, et Stalin ei maininud selles Briti interventsiooni. Sealjuures ei teatud Londonis, et Beaverbrook ei edastanud Churchillile vastust Stalini 13. septembri telegrammile, kus taotleti Briti vägede abi. Stalini (3. oktoobri) kirja lugemise järel kiitis Churchill koheselt heaks ülemjuhatus poolt Macfarlene'le koostatud telegrammi. Churchill poolt oktoobri vältel Stalinile saadetud kirjad rääkisid lihtsalt saadetavast abist ja vähemal määral ka läbi Iraani kulgeva varustustega seotud probleemidest.

Arengud Moskva konverentsi järel. Vaatamata Moskva konverentsi edule ei olnud vastuolu ideoloogilisel tasandil kuhugi kadunud. Nii arutati Sõjakabineti 2. oktoobri istungil Crippsi telegramme, mis edastasid venelaste soovi kolme Venemaal viibiva sõjalise delegatsiooni liikme välja saatmiseks.¹³⁶ Põhjenduseks nende "ebadiskreetsed Nõukogude vastase meeletusega vestlused". Kuna ohvitseride vastu esitatud süüdistused olid umbmäärased, otsustati Sõjakabineti istungil venelastele teada anda, et "me oleme nõus need kolm ohvitseri tagasi tooma, kuid tulevikus vajame konkreetseid süüdistusi, et meil oleks neid ka võimalik uurida."¹³⁷

Ühe huvitava vahepalana jõudis 2. oktoobril Briti kindralstaapi 20. septembril Murmanski lähistelt (Polyarnoe'st) postitatud ning 28. septembril Suurbritanniassa jõudnud Briti mereväe Murmanski baasi vanemohvitseri R.M. Bevani erakiri mereväeluure direktorile, milles kirjeldatakse olukorda nii Murmanskis kui Arhangelskis. Järgnevalt mõningad väljavõtted kirjast:

"Peamine küsimus on siin selles, kas sakslased proovivad Murmanski võtta enne kui talv täies mahus saabub ning kui nad proovivad, kas neid suudetakse peatada. Allveelaevad on oluliseks faktoriks – 16 Vene ning 2 Briti laeva tegutsevad siit ning veel 9 asuvad Arhangelskis, kuhu nad jõudsid läbi Stalini kanali. Lähiajal on oodata lisaks veel kahte ning ei ole põhjust kahelda, et lähiajal lisandub neid veel. 1. augustist on nende ja torpeedokaatritega uputatud tosin laeva.¹³⁸ Siiski ei saa väita, et see häiriks vägede transporti

¹³⁴ Samas, Draft telegram, from Chiefs of Staff to Macfarlene;

¹³⁵ WO 193/666; Note to Lt.Colonel C.S. Sugden; 4th October 1941;

¹³⁶ Esimene arutluse all olnud telegramm oli saadetud juba 20. septembril, sellele lisandus veel kaks 30. septembril saadetut /autori märkus/.

¹³⁷ CAB 65/19/35; Conclusions of a meeting of the War Cabinet held on October 2, 1941; U.S.S.R., Withdrawal of certain members of the Military Mission;

¹³⁸ Olen tõlkinud E-boat'i torpeedokaatriks, kirjas on täpsustamata millised kaatrid need täpselt olid. Võimalik, et neil kaatritel puudus torpeedovõimekus, võib-olla nad asetasid merre miine. Selge on see, et mingil viisil nad Saksa laevade uputamisel kaasa löid /autori märkus/.

mere kaudu liiga tõsiselt.. ..39 Hurricane'i võeti väga hästi vastu ning nad õpetavad venelastele meie nõkse. Kahjuks ei ole 39 eriti suur arv ning nagu ma olen aru saanud, lahkuvad isikkoosseis siit oktoobri lõpus.. .. Viimased kohaliku piirkonna reservid on viidud rindele, mis on siit ainult 45 miili kaugusel.. ..Kohalikud ennustavad varajast talve ning kui see peaks vaenlast takistama, siis on tal umbes 6 nädalat mõistlikku ilma operatsioonide ettevõtmiseks.. .. Talvel on Murmansk ainuke sadam Venemaal, mille kaudu me saame venelastele varustust tuua, umbes 15. detsembrist kuni 15. maini. Nad võivad suuta hoida Arhangelski jäälõhkujatega ligipääsetava, seda on teataval määral varem tehtud (kaubad laaditakse otse jääservale ning jää peale ehitatakse üherööpaline raudtee), kuid mul ei ole suurt usku, et see süsteem oleks rakendatav regulaarsete konvoide mahalaadimisel. Seetõttu on mõistlik arvata, et vaenlane on teadlik Murmanski üliolulisusest. Kuuldavasti on neile antud korraldused mitte pommitada Murmanski dokke ning nad ootavat täienduseks ühte Mägidiiviisi. Vangide sõnul on nende eesmärgiks Murmansk.. ..Põhja mereväe ülem ei ole kindel, et me suudame Murmanski hoida kui vaenlasele peaks tulema täiendust. Samas arvab ta, et talve saabudes läheb sakslastel väga raskeks, sest neil on keeruline tuua Petsamost proviant, samas kui meie saame seda tuua mere kaudu.. ..Õhujõudude aktiivsus arvatakse talvel olevat pragusest umbes 15%, sest umbes 75% ajast ei ole halva ilma tõttu võimalik lennata.. .. On väga palju kergem hoida sakslasi siit eemal, kui neid siit uuesti välja ajada. Venelasi ei ole võimalik ilma sadamata varustada ning ma ei saa aru, miks ülemjuhatus on selle piirkonna tähelepanuta jätnud.. .. Ma arvan, et me oleme õnnega koos kui me oleme talvel veel siin, st kui sakslased ei ole suutnud edasi tungida. Sakslaste jaoks on see kahtlemata ebaõnn kui nad peavad jääma oma praeguste positsioonidele. Mulle on öeldud, et põhjapõdrad ja kelgud saavad olema nende peamised transpordivahendid, kuigi võimalik, et neil on ka mingeid motoriseeritud liikumisvahendeid.. ..Ma veetsin eelmisel nädal viis päeva Arhangelskis – märkimisväärne koht selles mõttes, et seal pole midagi muud kui puit, ujukid, palgid ja plangud, mis on laotud miilide ulatuse Dvina jõe suudme moodustavate jõgede kallastele.. ..Ühtegi head hotelli ei ole, samuti puuduvad head teed.. ..karusnahku on võimalik osta, kuid nad ei ole odavad, kuigi peaksid olema. Mitte miski, mida peetakse luksuskaubaks, ei ole Venemaal odav, kõik muu aga küll.. ..Kõik venelased, kellega ma rääkinud olen (tõlgi abiga), on kindlad oma võimekuses võidelda ning võita.. ..Ohvitserid on viisakad, ning kõik annavad punktuaalselt au. Miinusteks on ebatäpsus, korra puudumine ning võimetus jõuda heale tulemusele – näiteks on neil head allveelaevad, vaprad mehed, head mootorid ning torpeedod, aga nad ei ole kunagi õppinud kuidas rünnata ning nii on nad väga huvitatud meie allveelaevade kaptenite kogemustest. Nad ei ole kunagi õppinud, kuidas

*rünnata allveelaeva süvaveepommidega ning nad teevad seda amatöörlikult, umbes nagu meie aastal 1915.. ..R.A.F.-i isikkoosseis on samuti olnud üllatunud nende igasuguse meetodi puudumise üle patrulllendudel.. ..Meil on siin küllaltki mugav, peale asjaolu, et siin on kirbud. Nad on siin igas majas ja ma kasutan drastilisi meetodeid neist vabanemiseks.*¹³⁹

Asjaolu, et Stalini ettepanekule Briti interventsiooniks oli ikkagi vastamata, jäi Moskva konverentsi järgselt ajutiselt tähelepanuta. Nii jõuti 6. oktoobri Sõjakabineti koosolekul järelduseni, et "on selge, et Vene poole jaoks on ainukeseks tõesti oluliseks asjaks Moskva konverentsil kokkulepitud kaupade ja varustuse kiire Venemaale jõudmine".¹⁴⁰ Samaaegselt ja järgnevalt halvenes sõjaline olukord Idarindel aga märkimisväärselt ja Sõjakabineti nädal aega hiljem toimunud koosolekul tõdeti, et "sakslased liiguvad ühtlaselt edasi kõigis Smolenski ja Musta Mere vahelise rinde sektoreis ning tundub, et Moskva saatus otsustatakse lähipäevadel".¹⁴¹ Briti kindralstaabis arutleti nn Põhjarinde osas võimaluste üle tehas midagi Norra rannikul ning saata väekontingent Murmanski. 14. oktoobriks olid muuhulgas valminud raportid operatsioonide Stumper, Thersher ja Kingpost kohta ning samuti ettekanne armee ja laevade valmidusest tulevaste operatsioonide jaoks.¹⁴² Operatsioon Stumperi nime kandis plaan korraldada reid Trondheimi fjordi suudmes asuvatele saartele,¹⁴³ operatsiooni Thresher eesmärgiks oli ergutada Norra vastupanuliikumise tegevust väikeste reididega Norra rannikule.¹⁴⁴ Alljärgnevalt kirjeldatud operatsiooni Kingpost eesmärgiks oli saata kuni ühe diviisi suurune väekoondis 1941. aasta talvel Murmanski.

Operatsiooni Kingpost aruanne. Operatsiooni Kingpost aruanne koosneb eraldi välja toodud vajalikest ja olemasolevatest ressurssidest, samuti hinnangutest, millal on operatsiooni võimalik läbi viia ning millised on selle teostamise plussid ja miinused. Rapordis on esimesena välja toodud maksimaalne operatsiooniks vajaminev laevade hulk, nende hulgas 12 laeva isikkooseisule, 18 laeva masinate, sõjavarustuse ja kütuse jaoks ning 5 laeva muulade transpordiks - kokku 35 laeva suutlikusega transportida ligi 300 000 tonni. Aruande põhjal oluiks selline kogus võimalik valmis seada kuue nädalase etteteatamisega. Samuti on välja toodud väekoondise edasiseks varustamiseks vajalike laevade hulk - 4 laeva isikkooseisu ning 9 laeva sõjavarustuse transpordiks, 3 haiglalaeva ning 3 tankerit. Lähtuvalt Murmanski

¹³⁹ CAB 121/459; Private Letter from S.B.N.O. Murmansk to D.N.I; N.I.D.0176;

¹⁴⁰ CAB 65/19/36; Conclusions of a meeting of the War Cabinet held on October 6, 1941;

¹⁴¹ CAB 65/19/38; Conclusions of a meeting of the War Cabinet held on October 13, 1941; Military Operations, U.S.S.R.;

¹⁴² CAB 79/15; War Cabinet, Chiefs of Staff Committee, Minutes of meeting held on Wednesday 15th October, 1941; Papers by the Joint Planning Staff;

¹⁴³ Samas, War Cabinet, Operation Stumper; Report by Joint Planning Staff, 14 Oct 1941;

¹⁴⁴ Samas, War Cabinet, Operation Thresher; Report by Joint Planning Staff, 14 Oct 1941;

sadama piiratud vastuvõtuvõimekusest on aruandes kirjas, et armeekoondis tuleks saata kolmes erinevas grupis, 8 päevaste vahedega. Igal konvoil oleks eskordina vaja kaasa lahingulaevu ning lennukikandjat. Hilisemad edasist varustust kandvad laevad tuleks saata koos Venemaale saadetavate konvoidega.

Järgmise olulise punktina on kirjeldatud kohapealseid kliimatilisi tingimusi. Nende hulgas leiavad mainimist sisemaal alla -40 kraadini langev temperatuur (ehkki Murmanskis on eeldatavalt soem), äärmiselt tugevad ja jäised tuuled, jäätunud teed, detsembri algusest kuni jaanuari keskpaigani allpoole horisonti olev päike. Tuuakse esile, et on vaja arktilisteks tingimusteks sobivaid rõivaid, telke, söögitegemisvarustust ja kelke. Kirjas on, et varaseim aeg kogu diviisile selle varustuse komplekteerimiseks on detsembri algus, kuigi pigem detsembri jooksul. Kliimatiliste tingimuste juures pööratakse tähelepanu sellele, et isikkoosseisu tuleb arktiliste tingimustega harjumiseks kohapeal trennida, selleks arvatakse vaja minevat umbes 3 kuud. Pidamaks sõda lumistes oludes pakutakse välja võimalust tuua suuskadel liikuma trennitud väeosi osaliselt kas Kanadast või Islandilt ning ülejäänud trennida kohapeal. Samas tunnistatakse, et Kanada esindajatega ei ole sellel teemal veel konsulteeritud. Arvatakse ka, et kuna esimestel kuudel ei saa väeosad nagunii aktiivse sõjategevusega tegelda (nii seoses halbade ilmastikuoludega kui ka ülejäänud isikkoosseisu trennimisega), siis ei ole soovitatav Kanada väetüksusi sinna saata niisama passima.

Lõppjärelendusena tuuakse välja, et Murmanski on võimalik saata 1 diviis detsembri lõpuks, aktiivseks lahingutegevuseks valmisoleku saavutamise võtab umbes kolm kuud kohalejõudmisest ning kaasa peavad minema suuskadel trennitud üksused ja arktilistes tingimustes kogenud instruktoreid.¹⁴⁵

Briti interventsiooni poolt ja vastuargumendid oktoobris ja novembris 1941. Briti ülemjuhatusel ei saa ette heita soovimatust koostada Venemaad puudutavaid erinevaid plaane. Teiselt poolt on selge, et erilist soovi neil Briti vägede Venemaale viimiseks ei olnud. Nii on 14. oktoobril valminud ettekandes armee ja laevade valmidusest tulevaste operatsioonide jaoks kokkuvõtvalt mainitud, et "ei ole ületamatuid raskusi seadmaks lühiajalise etteteatamise järel tegevusvalmidusse ühe soomus- ja kolme jalaväediviisi suurust väekontingenti troopikas." Samas on kirjutatud, et "lühiajalise etteteatamisega ei ole võimalik saata kolme diviisi suurust väge Arktikasse, ehkki 1. detsembril oleks võimalik saata 1 diviis Murmanski". Sama ettekande alguses on kirjas, et Suurbritanniast on ülemere

¹⁴⁵ Samas, Operation Kingpost, War Cabinet, Raport by Joint Planning Staff, 14th October 1941;

saatmiseks võimalik 28 päevaga seada tegevusvalmiks 3 jalaväediviisi.¹⁴⁶ Seega oli Arktikas tegutsemiseks brittidel valmis ainult 1 diviis, Venemaa mittearktilistesse osadesse oluks võimalik saata 4 diviisi, ehk 100 000 meest. Kui vastav otsus oleks oktoobri keskel tehtud, siis oleks need väed jõudnud Venemaale detsembri lõpus.

Kaitsekomitee 15. oktoobri arutelude käigus jõuti taas (Churchill oli sellest juba oma 12. oktoobri kirjas Stalinile kirjutanud)¹⁴⁷ järeldusele, et venelastele peaks soovitama viia nende Iraanis paiknevad viis diviisi rindele. Samaaegselt tuli pakkuda sümbolset väekoondist abiks Kaukasuse piirkonnas ning lubada garanteerida Vene huvide eest heaseismine Iraanis.¹⁴⁸ Sellekohane telegramm saadeti kindral Wavellile järgmisel päeval.¹⁴⁹

Maiski edastas 17. oktoobril Edenile Nõukogude valitsuse soovi, et britid "võtaksid ette efektiivseid samme takistamiseks Saksa Murmanski sektoris asuvate vägede varustamist mere kaudu". Järgnenud arutelude käigus nõudis Beaverbrook "kohest suurema jõu saatmist kas Murmanski või Arhangelski". Otsustati saata hetkel Arhangelskis viibiv HMS Suffolk (raskeristleja) patrullima Põhja piirkonna vetesse ning paluti ülemjuhatusel veelkord kaalutleda väikese armeekontingendi saatmist Murmanski.¹⁵⁰

Samal ajal tehti ettevalmistusi operatsiooniks nimega Whipcord, mis kujutas endast plaani vallutada Sitsiilia saar. Sõjakabineti Kaitsekomitee 20. oktoobri istungil otsustati, et nii Norra kui Murmanskiga seotud operatsioonide (Stumper, Thresher, Kingpost) ettevalmistamine on küll kasulikud pettemanöövritena Whipcordi läbiviimiseks, kuid tegelikkuses ei tuleks neid läbi viia. Seega otsustati küll jätkata nendeks operatsioonideks vajalike vägede ja laevade ettevalmistamist, kuid arvestusega, et tegelikult neid ei vajata.¹⁵¹ Samal istungil leidis aset Beaverbrooki ja Churchilli vaidlus Venemaa abistamise teemal, kus Beaverbrook avaldas tugevalt arvamust Venemaale liiga vähese sõjalise abi osutamise osas ning väljendas pettumust Norra ja Murmanski operatsioonide ärajätmise kohta. Churchill teatas, et "mitte miski, mis me praegu ette võtame, ei suuda muuta Venemaal võideldava lahingu (mis ei pruugi sugugi halvasti lõppeda) tulemusi". Lisaks ütles Churchill, et "me ei oleks suutnud olukorda tuntavalt mõjutada isegi siis, kui me oleksime asunud tegutsema esimesel päeval kui

¹⁴⁶ Samas, War Cabinet, Report by Executive Planning Section, 14th October 1941; Readiness of shipping and forces for future operations; Note on the preparation of a force of one armoured and three infantry divisions;

¹⁴⁷ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 30-31;

¹⁴⁸ CAB 69/2; War Cabinet, Defence Committee (Operations), Minutes of meeting held on 15th October, 1941; Action to relieve the pressure on the Russian Front; General Wavell's meeting with general Kozlov;

¹⁴⁹ Samas, Copy of a telegram, dated 16th October 1941, from the War Office to General Iraq for General Wavell;

¹⁵⁰ Samas, War Cabinet, Defence Committee (Operations), Minutes of meeting held on 17th October, 1941; Assistance to Russia;

¹⁵¹ CAB 69/8; War Cabinet, Defence Committee (Operations); Confidential Annex to D.O.(41) 67th meeting, 20 Oct 1941; Operation Whipcord;

Saksamaa Venemaad ründas - me võinuksime viia 3-4 diviisi Arhangelskisse ning kindlasti võinuksime me viia (Murmanski) rohkem lennuväge, kuid isegi siis oleks selle resultaat Idarindel olnud tühine¹⁵². Mis puudutab Murmanski, siis seal viibinud Briti eskaadri piloodid andisid 22. oktoobril oma lennukid vastavalt esialgsele plaanile venelastele kasutamiseks üle. Tekkis võrdlemisi rumal olukord, kus ühelt poolt ei olnud eriti liitlaslik oma eskaadrite isikkooseisu Venemaalt välja toomine, teiselt poolt aga oli äraantavaid lennukeid vaja abina lubatud lennukite kvoodi täitmiseks. Algse kokkuleppe kohaselt pidi Briti isikkooseis peale lennukite üleandmist liikuma läbi Venemaa Iraani või Kesk-Itta, kuid oktoobri lõpu sõjalise seisukorra juures muutus reaalseks, et see teekond võib võtta kuni kolm kuud aega. Seetõttu lõppes see Churchilli sõnade kohaselt "äärniselt valulik lugu" peale mitmeid kaalumisi ja vaagimisi Briti isikkooseisu laevatamisega tagasi Suurbritanniasse detsembri alguses.¹⁵³

Briti interventsiooni temaatika kerkis teravamalt uuesti üles 23. oktoobril, kui suursaadik Cripps saatis Kuibõševist (15. oktoobril olid Briti esindajad seoses Saksa armee ohtliku lähedusega Moskvast sinna evakueeritud) telegrammi, milles ta kirjeldas enda sama päeva kohtumist Molotoviga. Kohtumise peamine teema oli Crippsi telegrammi põhjal olnud "nii Molotovi kui Stalini huvi selle Stalini telegrammi vastu, kus ta küsis võimalikkuse kohta saata 25-30 Briti diviisi Venemaale". Molotov oli teatanud, et Nõukogude valitsus on küll aktsepteerinud, et Teise rinde avamine on hetkel võimatu, kuid ei ole saanud vastust jõudude ühendamise kohta juba eksisteerival rindel. Cripps avaldas oma telegrammis arvamust, et "peaks ju kindlasti olema võimalik saata 1-2 täiesti relvastatud diviisi kas Murmanski või Iraani kaudu Vene rindele võitlema".¹⁵⁴ Samal kuupäeval ja samal teemal on oma telegrammis kirjutanud ka Macfarlene, kes teatas, et "venelased ei suuda ega taha aru saada meie passiivsusest praeguses kriisiolukorras" ja ta "nõustub täielikult Crippsi seisukohtadega antud küsimuses".¹⁵⁵ Cripps jätkas sama teema rõhutamiseega oma 25. oktoobril saadetud telegrammis, öeldes, et kahe riigi vahelised suhted on muutumas "halvast veel halvemaks" ja "vähemalt korpuse¹⁵⁶ suuruse väekontingendi kohene saatmine kas Lõuna- või Põhjarindele

¹⁵² Samas, War Cabinet, Defence Committee (Operations); Confidential Annex to D.O.(41) 67th meeting, 20 Oct 1941; Assistance to Russia;

¹⁵³ CAB 121/459; C.A.S's minute of October 24th about the Air Squadrons at Murmansk;

¹⁵⁴ WO 193/666; telegram from Kuibyshev to Foreign Office; Sir S.Cripps; nr 14, 23rd October, 1941;

¹⁵⁵ Samas, Most secret cipher telegramm, 23/10/1941; Chiefs of Staff from Macfarlene;

¹⁵⁶ Kuigi korpusel puudub kindel suurus, peetakse selle all üldiselt silmas väekoondist mille koosseisus on kaks või rohkemat diviisi /*autori märkus*/.

on meie ainuke võimalus hoidmaks ülal nii venelaste üldist soovi võidelda kui ka meie suhteid Nõukogude valitsusega¹⁵⁷.

Veel samal päeval vastas Churchill Crippsi kirjale ning teavitas teda võimatusest Briti vägesid Venemaale saata, sealjuures kirjutades, et "Murmanski saadetavad väed peaksid talv läbi pimeduses külmuma" ja Lõunas võime me "vahetada välja Iraanis olevad viis Vene diviisi", võttes üle nende kohustused Iraanis. Kahe Briti diviisi viimine Kaukasuse piirkonda võtaks Churchilli teatel aega 3 kuud ning oleks siis vaid "tilgaks ämbris"¹⁵⁸. Sõjakabineti 27. oktoobri istungil arutati Crippsi eelmisel päeval saabunud telegrammi sisu üle. Tuli jutuks, et Edeninga samal päeval kohtunud Maiski oli sarnaselt Crippsile väljendanud muret olukorra üle Venemaal. Beaverbrook teatas seda kuuldes, et tema ja Harrimani Moskva konverentsi Staliniga vestluse protokollid näitavad selgelt, et Stalin ei olnud survet avaldanud ei Teise rinde loomise ega Briti vägede Venemaale saatmise osas. Tema hinnangul oli Stalini peaeesmärk olnud saada tanke, lennukeid ning toormaterjali.¹⁵⁹ Samal õhtul aset leidnud Sõjakabineti Kaitsekomitee istungil anti armee ülemjuhatusel korraldus teha plaanid kahe diviisi koos kuni kaheksa lennuväe eskaadriga viimiseks Venemaa rinde vasakule tiivale ning peale nende plaanide kaalumist välja tuua, mida on võimalik venelastele pakkuda.¹⁶⁰

Crippsi ja Churchilli vaheline oktoobri lõpuni jätkunud võrdlemisi teravatooniline kirjavahetus on kokkuvõetav ühelt poolt Crippsi poolsete nõudmistega Briti vägede saatmiseks Venemaale ning teiselt poolt Churchilli põhjendustega, miks neid saata ei saa. Nõukogude Liidu ja Suurbritannia varasemate suhete kontekstis on arusaadav, et Churchill ei olnud liigeses vaimustuses aitamaks riiki, kes "lasi meil võidelda üksinda terve aasta, samal ajal kui iga kommunist Suurbritannias üritas Moskva korraldusel meie sõjapingutusi takistada"¹⁶¹. Teiselt poolt on samuti mõistetav Crippsi frustratsioon selgitamata olukorra üle, sest riikidevahelistele suhetele ei oleks kindlasti teinud head kui suursaadik Cripps oleks Molotovile lihtsalt teatanud, et "oleks rumal saata 2 või 3 Briti diviisi Lõuna-Venemaale, et nad sümboolse ohverdusena puruks lõigataks" või "Murmanskis on brittide jaoks liiga külm"¹⁶². Sarnaselt Crippsile saadetud vastustega kirjutati 29. oktoobri telegrammis Macfarlene'le, et Briti interventsiooni teema tuleb ajutiselt kõrvale jätta. Telegrammis anti korraldus, "vaatamata sellele, et nii Maiski kui Molotov on nõus aktsepteerima abi rindel",

¹⁵⁷ WO 193/666; Telegram from Kuibyshev to Foreign Office; Sir S.Cripps; nr 22, 25th October, 1941;

¹⁵⁸ CAB 121/459; Prime Minister to Sir Stafford Cripps; 25.10.1941;

¹⁵⁹ CAB 65/23/26; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 27 October 1941; U.S.S.R., Aid to Russia;

¹⁶⁰ CAB 69/2; War Cabinet, Defence Committee (Operations), Minutes of a meeting held on Monday, 27th October, 1941; Assistance to Russia;

¹⁶¹ CAB 121/459; Prime Minister to Sir Stafford Cripps; 28.10.1941;

¹⁶² Samas, Telegram from Kuibyshev to Foreign Office; Sir S.Cripps; nr 37, 29th October, 1941;

''seda teemat venelastega ise mitte tõstatada''.¹⁶³ Macfarlene oli 31. oktoobri telegrammis arvanud, et ''on saabunud aeg algatamaks liitlaste vaheliste plaanide tegemist''.¹⁶⁴ Sir Alan Brooke aga '' ei olnud kõikide asjaoludega arvestades nõus mingisuguse liitlaste vaheliste ühiste sõjaplaanide koostamise organisatsiooni loomisega''.¹⁶⁵

Nii oli novembri alguses säilinud olukord, kus Stalini soovile Briti vägede Venemaale toomiseks oli endiselt vastamata. Vaadates samal ajal Moskvat ähvardava Wehrmacht'i edasiliikumise ulatust septembri keskpaigast, oli Stalinil kindlasti põhjust Briti liitlastes pettunud olla. Kui britid oleksid septembris otsustanud Venemaale saata kasvõi paar diviisi, oleksid nad võinud osaleda lahingutes Moskva all juba novembri keskpaigast alates. Arvestades millistes raskustes Vene väed sel ajal sakslastega olid, oleks see abi kindlasti hinnatud olnud. Kuigi Londonis sellest midagi ei teatud, oli Stalin oktoobri keskel olnud sunnitud magama madratsil Moskva Kirovi metroojaamas, rongide eest vineertahvlitega varjatud eriruumis.¹⁶⁶ Lisaks oli novembri lõpus otseselt Moskvat kaitsmas ainult 65 000 meest.¹⁶⁷

Võimalusi mingisuguse Briti väekontingendi saatmiseks Venemaale vaagiti edasi ning Sõjakabineti 3. novembri koosolekul avaldas Churchill seoses Crippsi hiljutiste telegrammidega arvamust, et ta peaks kirjutama Stalinile plaanist saata kindral Wavell (Briti vägede ülemjuhataja Indias, Iraagis ja Iraanis) ning ehk ka kindral Paget (järgmine eeldatav ülemjuhataja Kaug-Idas) Moskvasse, arutamaks sõjalise koostöö alaseid küsimusi. Koosolekul avaldati arvamust, et kindral Wavell ja kindral Paget suudavad Stalinile detailselt seletada brittide piiratud võimalusi vägede Venemaale saatmiseks. Samal koosolekul teavitati kõiki osalejaid, et ''kahel juhtival Briti delegatsiooni liikmel kolmest, ei ole õnnestunud Moskvast luua lähedaseid sidemeid Venemaa valitsusega''. Sellega seoses arvati, et juhul kui Wavell'i visiit peaks toimuma, võiks samaaegselt selle visiidiga välja vahetada ka osad Moskva delegatsiooni liikmed.¹⁶⁸

Seoses planeeritava Wavell'i Moskva visiidiga tuleb arvestada, et Briti ülemjuhatus arvates pidi Venemaale pakutav abi koosnema ''pigem õhujõududest, materjalidest ning spetsialistide väesalgast kui jalaväe diviisidest''. Seda vaatamata sellele, et selline pakkumine ei olnud juba

¹⁶³ WO 193/666; Most secret cipher telegram, from The War Office to 30 Military Mission, Russia, 29/10/1941;

¹⁶⁴ CAB 121/459; Note to General Ismay, Strategic discussions with the Russians; 2nd November 1941;

¹⁶⁵ Samas;

¹⁶⁶ Bellamy, Absoluutne Sõda, 299;

¹⁶⁷ Samas, 311;

¹⁶⁸ CAB 64/24/1; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 3rd of November 1941; Aid to Russia;

1. novembril ka Kesk-Ida ülemjuhatus arvates "venelaste jaoks piisavalt ahvatlev ajendamaks neid koostööle Kaukasuses või isegi Lõuna-Venemaa rindel".¹⁶⁹

Kui Eden Maiskiga 5. novembril kohtus, rääkis suursaadik Nõukogude valitsuse soovist teha plaane kevadeks, küsides samuti, kas Wavell ja Paget on volitatud selliseid küsimusi arutama. Eden vastas sellele jaatavalt. Samal päeval toimunud teisel kohtumisel pöördus Maiski taas Stalini palve juurde saata Briti vägesid Venemaale ning ütles, et britid ei ole siiani andnud sellele küsimusele lõplikku vastust. Ta küsis, kas brittide poolt välja pakutud kõnelused Venemaal käsitlevad Briti vägede saatmist Venemaa Põhja või Lõuna regioonidesse. Eden vastas, et Stalin oli küsinud 25-30 diviisi, aga Briti peaminister oli teinud täiesti selgeks, et selliseid vägesid ei ole võimalik saata. Eden lisas, et britid olid pakkunud võimalust võtta üle Vene vägede kohustused Iraanis ning saata väiksemaid väeüksusi Kaukasuse piirkonda, kuid Nõukogude valitsus ei ole seda soovinud. Maiski küsis veel Edenilt, et kui Stalin ei soovi näha Briti vägesid Kaukasuses, aga hoopis näiteks Rostovi piirkonnas, siis kas Briti esindajatel saavad olema volitused selle küsimuse arutamiseks. Eden teavitas Maiskit 8. novembril peale Kaitsekomitee poole pöördumist, et vastus sellele küsimusele on jaatav.¹⁷⁰

Venemaa jaoks tähendasid järjekordsed läbirääkimised ikkagi seda, et ainuüksi transpordi küsimuste tõttu oleks kaheldava suurusega abi nagunii mitme kuu kaugusel. Tõsi, sellest asjaolust oli aru saadud ning Maiski oligi viidanud Nõukogude valitsuse soovile teha plaane kevadeks. Samas puudusid igasugused garantiid, et britid ettearvamatus sõjalises olukorras Nõukogude Liidu piire respekteeeriks. Seetõttu on ka mõistetav, miks Stalin oma vastuses Churchillilt 7. novembril saadud telegrammile teatas, et nii kindral Wavelli kui kindral Pageti tulemine Moskvasse on mõttekas ainult siis, kui nad on võimelised sõlmima lepinguid nii sõjajärgse maailmakorralduse kui ka Suurbritannia ning Nõukogude Liidu vahelise vastastikuse Hitleri vastase sõjalise abi kohta. Lihtsalt "info vahetuse ning teisejärguliste küsimuste arutamiseks" ei näinud Stalin oma kirjas põhjust Briti kindralitega kohtumiseks.¹⁷¹ Arvestada tuleb ka fakti, et alles nüüd oli läbi Maiski konkreetselt öeldud, et suuremastaabilisi jõude britid kindlasti ei saada ning üsna selge oli ka see, et isegi suhteliselt vähete Briti vägede saatmise üle Ukrainasse tuleks kaubelda. Sõdida pikal Idarindel tuli venelastel seni aga üksinda ning ka konvoidega saabunud Briti tankide, lennukite ja muu abi rindele

¹⁶⁹ WO 193/666; note on telegram dated 1/11/1941 from Commander in-Chief. Middle East; Assistance to Russia;

¹⁷⁰ CAB 66/19/45; Mr. Eden to Sir Cripps, 6 & 8 november 1941;

¹⁷¹ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 33-34;

jõudmine võttis veel aega. Väidetavalt leidis näiteks esimene Briti soomuse "kokkupuude" Saksa sõduritega Venemaal aset 26. novembril 1941.¹⁷²

Stalini vastuse andis Maiski Churchillile üle 11. novembril. Sõjakabineti samal õhtul aset leidnud koosolekul tunnistas Churchill, et telegrammi saamisel oli ta teatanud, et "sellistele telegrammidele ei ole võimalik vastata", misjärel tal oli olnud Maiskiga väga "otsekohene vestlus". Churchill oli Maiskile muuhulgas öelnud, et "juhul kui Venemaa oleks meile varem teada andnud, et nad tulevad meie (Briti) poolel sõtta, siis oleks olukord hoopis teine". Stalini telegrammis mainitud sõjajärgse maailmakorralduse osas oli Churchill Maiskile edastanud, et Atlandi Hartast britid hetkel eemalduda ei kavatse. Sõjakabinetile avaldas Churchill aga arvamust, et Stalinile kirjale oleks õige umbes nädala vältel mitte vastata, sest oli selge, et kindral Wavelli ja Pagetiga kohtumisest Stalin nagunii huvitatud ei ole. Järgnenud arutelude käigus arvas Eden, et "Venemaa kahtlustab, et me plaanime koos ameeriklastega nad rahuteemaliste otsuste tegemisel kõrvale jätta, seepärast oleks vaja teha kõik, et neid kahtlusi hajutada". Beaverbrooki arvates oli telegrammi võimalik tõlgendada peaministrilt hoopis erinevalt. Ta pakkus välja, et tõlkimisel on ehk midagi valesti läinud. Eden ütles seepeale, et ta teavitaks hea meelega Maiskit sellest, et Stalini sõnum on selline, millele ei peaministrilt ega Sõjakabinetilt kiiret vastust oodata ei ole. Säärasel juhul on võimalik, et Maiski väidab, et me saime sõnumist valesti aru ning see võiks viia suhete paranemiseni. Churchill jäi enesele kindlaks, tema arvates oli õige lahendus sellele kirjale nädala või kauema aja jooksul mitte vastata. Kokkuvõttes otsustati Maiskit teavitada sellest, et viimasele Stalini kirjale niipea vastust ei tule ja nii peaminister kui kogu Sõjakabinet on riivatud ning üllatunud kirja sisu ja tooni üle. Positiivsema noodina otsustati teada anda, et Beaverbrook soovib koheselt arutada kirjas esile toodud probleeme Briti laevadega saadetud lennukite ja tankide pakkimisel. Samuti otsustati Crippsi juhtunust informeerida.¹⁷³

Soomele sõja kuulutamise küsimus. Stalini 11. novembri telegrammis teravalt tõstatatud küsimuses Soomele sõja kuulutamisest ei olnud midagi uut. Juba 6. septembril oli Cripps peale Stalinile Churchilli telegrammi edastamist teatanud, et Stalin sooviks, et britid "koheselt" Soomele sõja kuulutaks. Maiski oli 17. oktoobril edastanud Edenile sõnumi Molotovilt teatega, et "Nõukogude Valitsus hindaks seda väga, kui me Soomele, Rumeeniale ning Ungarile sõja kuulutaks". Sama sõnumit oli Maiski korranud 21. oktoobril.¹⁷⁴

¹⁷² Hill, Alexander; "British Lend Lease Aid and the Soviet War Effort, June 1941 June 1942"; The Journal of Military History, Vol. 71, No. 3 (Jul., 2007), 790;

¹⁷³ CAB 65/24/3; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 11th of November 1941; U.S.S.R., Aid to Russia;

¹⁷⁴ CAB 66/19/21; Declaration of War on Finland, Hungary and Roumania, Anthony Eden, 26 October 1941;

Oktoobri lõpus konsulteerisid britid selles küsimuses nii Lõuna-Aafrika, Austraalia, Uus-Meremaa ning Kanada valitsustega. Nendes vastustes oli Lõuna-Aafrika pigem sõja kuulutamise viivitamise poolt, jättes otsustamise Suurbritannia valitsusele, Austraalia valitsus pooldas sõja kuulutamist, Uus-Meremaa valitsus arvas, et sõja võiks kuulutada ainult Rumeeniale ja Ungarile ning Kanada valitsus tõi välja asjaolu, et Soomele sõja kuulutamine võib saada takistuseks Ameerika Ühendriikide sõtta astumisel.¹⁷⁵ Sõjakabineti 17. novembri istungil arutati Soomele surve avaldamise küsimust ning Churchill luges ette isikliku kirja Mannerheimile. Peale tähelepanu juhtimist asjaolule, et kui venelased kuulevad sellisest kirjast, siis süvendaks see nende kahtlustusi, otsustati telegrammi saatmine mõned päevad edasi lükata.¹⁷⁶ Churchilli "erakiri" Mannerheimile saadeti lõpuks 28. novembril.¹⁷⁷ Kaks päeva varem oli läbi Ameerika Ühendriikide saatkonna palutud edastada Soome valitsusele teade, mille kohaselt Suurbritannia kuulutab Soomele sõja kui 5. detsembriks ei ole soomlased suutnud sõjategevust peatada.¹⁷⁸ Nii saigi 6. detsembril tõeks see, millest Churchill Mannerheimile kirjutas. Suurbritannia oli "sunnitud seoses lojaalsusega oma liitlase Venemaa vastu kuulutama Soomele sõja".¹⁷⁹

Edeni teekond Venemaale. Järjekordne suhteline madalseis Briti-Vene suhetes ei kestnud kaua. Juba Sõjakabineti poolt 17. novembril heaks kiidetud telegrammis kirjutas Eden Crippsile, et "ta usub, et Maiski töötab mingisuguse Stalini telegrammi selgitava kommentaari kallal" ja kui vastav selgitus esitatakse, planeerib ta mõne nädala jooksul Moskvasse sõita. Külastuse eesmärgiks sai Edeni sõnul olla "kõik temast oleneva tegemine veenmaks Stalinit, et meie koostöö on ning jääb lojaalseks ja südamest tulevaks nii praegusel hetkel kui ka peale sõja lõppu." Eden kavatses endaga kaasa võtta sõjalised nõuandjad, volitustega arutamaks nii ühiseid sõjalisi plaane kui ka saatmaks Briti maa- ja õhuvägesid vastavalt võimalustele Venemaale.¹⁸⁰ Sõjalises plaanis sooviti teha venelastele parem pakkumine kui seni ning 14. novembril saadetud kirjas Kesk-Ida ning India ülemjuhatusesele on kirjas, et "pakutav jõud peaks olema kahest diviisist (18. ja 50.) koossev korpus koos kaheksa

¹⁷⁵ CAB 66/19/28; War Cabinet; Finland, Hungary and Roumania; Telegram from the Dominions Office to Dominions Governments, and replies from the Dominions; 2nd November 1941;

¹⁷⁶ CAB 65/24/5; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 17th November 1941; Finland, Hungary and Roumania;

¹⁷⁷ CAB 65/24/9; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 1st December 1941; Finland, Hungary and Roumania;

¹⁷⁸ CAB 65/24/8; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 27th November 1941; Finland, Hungary and Roumania;

¹⁷⁹ PREM 3/403/3; The Prime Minister to Field-Marshal Mannerheim, 28th November 1941;

¹⁸⁰ CAB 65/24/5; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 17th of November 1941; Telegram From Foreign Office to Kuibyshev, 17/10/1941

lennueskaadriga'', mis oleks operatsioonideks valmis märtsi lõpuks.¹⁸¹ Kuigi 18. novembri vastuses on toonitatud transpordi raskusi, tuues välja, et ''see on valik kaupade ning sõjaväe saatmise vahel Venemaale, sest mõlemat ei ole praeguses olukorras võimalik teostada'', on telegrammi lõpetuseks kirjjas, et jõudude ettevalmistamisega juba tegeldakse.¹⁸²

Nädala kestnud mossitamise järel pöördus Maiski 20. novembril Stalinilt saadud juhistega taas Edeni poole. Maiski andis edasi teate, mille kohaselt Stalin ei kavatsenud kedagi Briti valitsusest ning eelkõige mitte Churchillilt solvata. Tema sõnum oli kirjutatud praktilisi küsimusi silmas pidades. Samuti andis Maiski edasi, et Stalin oli tundnud ennast solvatuna seoses delikaatse Soome küsimuse avaliku aruteluga Briti pressis, kuid sellele vaatamata on jätkuvalt tema ainukesteks eesmärkideks nõusoleku saavutamine nii vastastikuse Hitleri vastase sõjalise koostöö kui ka sõjajärgsete rahutingimuste osas.¹⁸³ Juba järgmisel päeval saatis Churchill Stalinile telegrammi, milles ta lubas Soomele ikkagi sõja kuulutada kui nad sõjategevust ei lõpeta. Ühtlasi pidi Eden koos kõrgetasemelise kaaskonnaga Moskvasse sõitma, et arutada kõiki sõda puudutavaid küsimusi, sealhulgas vägede saatmist Kaukasuse piirkonda ja Lõuna regiooni rindele. Samas kirjutas Churchill, et seoses laevade vähesusega ei ole suuri jõude võimalik kohale toimetada ja paraku tuleb valida sõjaväe või varustuse kohaletoimetamise vahel. Samuti teatas Briti peaminister, et Eden on volitatud arutama sõjajärgseid küsimusi.¹⁸⁴ Sarnaselt Churchillile oli ka Stalin oma vastuses viisakas. Soome küsimus esitati rahulikumalt ja tasakaalukamalt, anti nõusolek ja heakskiit Edeni visiidile ning edastati ka õnnitlused alanud Liibüa kampaania puhul.¹⁸⁵ Mõlemad teavitasid, et ''erinevused Nõukogude Liidu, Suurbritannia ning Ameerika Ühendriikide poliitlistes süsteemides ei peaks ega ei saagi olema takistuseks lahenduse leidmisel fundamentaalsete vastastikuse turvalisuse ning õigustatud huvide kaitsega seonduvatele probleemidele''.¹⁸⁶

Edeni visiit pidi puudutama erinevaid keerulisi teemasid. Läbirääkimiste jaoks valmistati ette mitmeid põhjalikke memorandumeid. Probleemaatilisteks osutusid praktiliselt kõik olulised aspektid, nii sõjajärgse rahu küsimus kui ka planeeritud kahe diviisi pakkumine. Seoses Liibüa kampaaniaga ilmnunud raskustega ei soovinud armee ülemjuhatus vägesid Lõuna-

¹⁸¹ CAB 66/19/47; Cypher Telegram for the War Office to the Commander-in-Chief Middle-East and the Commander-in-Chief India, dated November 14 1941;

¹⁸² Samas; Cypher Telegram from Commander-in-Chief India to the War Office, repeated Commander-in-Chief Middle-East, dated November 18, 1941;

¹⁸³ PREM 3/403/3; Mr Eden to Sir S. Cripps, 20th November 1941;

¹⁸⁴ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 34-35;

¹⁸⁵ Operatsioon Crusader nime kandnud Briti suurrünnak Saksa-Itaalia ühisvägede positsioonidele oli alanud 18. novembril /*autori märkus*/.

¹⁸⁶ Gromyko, A. A. et al., Correspondence, 35-36;

Venemaale saata, samuti ei nähtud võimalust, kuidas oleks võimalik Stalini eeldatavate territoriaalsete nõudmistega nõustuda.

Edeni 26. ja 29. novembril valminud ettevalmistavatest memorandumitest võib lugeda, et eeldatavate territoriaalsete küsimuste hulgas on "mitmeid, mida ei saa lõplikku memorandumisse kirja panna, kuid mida tuleb olla valmis Nõukogude Valitsusega arutama." Nende hulgas on välja toodud, et tõenäoliselt soovib Stalin, et britid aktsepteeriks nii Balti riikide kui Poola osalise annekteerimise ja aitaksid kindlustada eriõigused Soomes, Pärsia lahel, Norra põhjaosas ning Türgi väinades. Nagu Eden kirjutas, "saab olema raske rahuldada neid Nõukogude valitsuse soove ning tõenäoliselt tuleb lihtsalt keelduda Atlandi Harta põhimõtetest kaugemale minemast".¹⁸⁷

Kindralstaabi planeerimiskomisjon esitas 29. novembril rapordi "abist Venemaale Kaukaasias". Selle aluseks oli ülemjuhatus plaan pakkuda venelastele nende Lõunarindele kahte diviisi ning kaheksat lennuväe eskaadrit eesmärgiga saavutada sel toel Briti vägedele ligipääs Põhja-Iraani ja Kaukasuse mäestiku aladele. Ettekande kokkuvõttes on öeldud, et "sõjaliselt on meie eesmärgiks Kaukasuse mäestiku idapoolse osa kaitse, mitte vägede saatmine Venemaa Lõunarindele, kuid ettepanek venelastele tuleb esitada sellisel kujul, mis suudaks selle eesmärgi kõige kindlamalt täita".¹⁸⁸ Teisisõnu soovitati venelastele neid vägesid siiski pakkuda. Juba esimesel detsembril otsustati ülemjuhatus koosolekul, et seniste plaanide järgi venelastele pakutav on "liiga konkreetne ja selle pakkumisega kaasnevad raskused ei ole leidnud piisavat kajastamist", seetõttu tuleb planeerimiskomisjonil Moskva delegatsiooni jaoks valmistatavasse kokkuvõttesse teha muudatusi.¹⁸⁹

Edeni, Churchilli ning Briti ülemjuhatus 2. detsembril toimunud koosviibimisel tõstas Eden kindralstaabi poolt pakutava võimaliku sõjalise abi küsimuse. Ülemjuhatus poolt oli koostatud Moskva kõneluste sõjalist osa puudutav memorandum ning selles oli välja toodud, et Venemaa Põhja regioonidesse ei ole mõistlik vägesid tuua, sest juba ainult ühe diviisi jaoks vajaminev 300 000 tonni peaks tulema abi arvelt, mida Suurbritannia Venemaale osutab. Briti vägede saatmine põhja poole Kaukasust ei olnud memorandumi põhjal samuti mõttekas, kuid siiski oleks soovitav sõltuvalt Liibüa kampaania arengutele viia Briti väed Kaukasuse lähedale. Võimaliku saadetava sõjalise jõuna oli arvestatud kahe jalaväediviisi, ühe tankibrigaadi ning 10 lennueskaadriga. Samas soovitati memorandumis venelastele mitte

¹⁸⁷ CAB 66/20/11; Forthcoming discussions with Soviet Government, Anthony Eden; Memorandum by the Secretary for the State Affairs, November 26, 1941 & November 29 1941;

¹⁸⁸ CAB 79/16; War Cabinet, Joint Planning Staff, Offer of Assistance to Russians in Caucasia, Report by the Joint Planning Staff, 29th November, 1941;

¹⁸⁹ WO 193/666; War Cabinet, Chifs of Staff Committee, 404th meeting, held on 1st December 1941; Offer of Assistance to Russians In Caucasia;

nimetada Briti võimaliku väekoondise suurust, vaid rõhutada, et see sõltub varustuse kohaletoimetamisest ning see omakorda tähendab sarnast valikut nagu juba mainitud Põhja regioonis.¹⁹⁰

Eden selgitas koosolekul, et Stalinile on viimastes sõnumites kindlalt edastatud, et me oleme nõus pakkuma väikesearvulist väekoondist tegutsemaks koos Vene armeega Lõunarindel. Samuti oli sellest teatatud Maiskile, kes vaatamata selgitustele, et väeosade liikumine vähendab muu abi kohalejõudmist, oli öelnud, et Stalinile tuleb eelseisvatel Moskva kõnelustel esitada konkreetne sellesisuline plaan, mis võimaldaks tal endal otsustada. Nüüd aga oli tekkinud olukord, kus oli väga raske teha kindlat pakkumist kuni Liibüa kampaania veel kestis. Eden ütles, et oleks väga kahetsusväärne minna Moskvasse, olles võimetu vastusena küsimusele abivägede suuruse kohta midagi konkreetset pakkuma. Eden avaldas isegi arvamust, et ehk oleks õige tema Moskvasse sõit edasi lükata kuni "horisont on selginenud". Sellele avaldusele järgnes võrdlemisi pikk arutelu teemal, kas 18. ja 50. diviis tuleks arvata lähiajal Venemaale saadetavate vägede hulka või mitte. Sealjuures arvas Eden ise, et ei ole hea mõte pakkuda neid diviise Liibüa asemel venelastele. Ta arvas, et ehk võib ta Stalinile selgitada, et mida rohkem diviise on Liibüas, seda rohkem on sakslased sunnitud oma diviise Venemaalt sinna suunama. Churchill avaldas arvamust, et Moskva kõnelustel tuleb venelastele selgitada meie sõjaväe ülesehitust ning sedagi, et brittidel ei ole suurt maaväge. Samuti seda, kui suured ja mahukad on Suurbritannia kohustused merel ning meenutada, et isegi Kesk-Idasse on britid suutnud seni ainult kaks diviisi saata ning sedagi tegelikult ameerika laevade abiga. Samas arvas Churchill, et kindlasti ei tohiks mainida, et me oleme nõus saatma vägesid ainult Kaukasuseni. See ei meeldiks venelastele ning Rostovi lähistel viimasel ajal aset leidnud sündmuste taustal ei peaks sakslased niipea veel Kaukasuseni jõudma. Kokkuvõttes otsustati selle memorandumi peale veel mõtelda ning järgmisel päeval uuesti arutada.¹⁹¹

Kaitsekomitee 3. detsembri istungil seda ka tõepoolest tehti. Esimesena sõna võtnud Churchilli teatel oli selge, et lahingud Liibüas on tasavägised ja Edenil tuli varsti Moskvasse sõita Stalinile selgitama põhjusi, miks britid suuri väekoondisi ei Põhja ega Lõuna regioonidesse saata ei saa. Lahtine oli ikkagi küsimus, kas Eden võib Stalinile lubada kahe diviisi ja kümne õhujõudude eskaadri saatmist Doni lähistelega võitlema. Selle juures tuli Churchilli arvates silmas pidada, et "kui me väed läbi Iraani teele saadame, siis on

¹⁹⁰ CAB 121/459; War Cabinet, Joint Planning Staff, Combined Strategy With Russia – Draft Aide Memoire, 2nd December 1941;

¹⁹¹ Samas, Conclusions of a Staff Conference held on Tuesday, 2nd December, 1941; The Military Aspect of the Foreign Secretary's visit to Moscow;

küllaltki tõenäoline, et selleks ajaks on rinne juba Kaukasuse juures ja see oleks iseenesest hea positsioon tegelemaks Bakuu naftaväljadega.´´ Kuigi ülemjuhatus soovis hoida kõiki vägesid Liibüa jaoks, oli Churchilli arvates kahtlane, kas jaanuari alguses, kui väed sinna jõuaksid, neid enam tegelikult tarvis läheb. Nii Alan Brooke kui ka Dudley Pond avaldasid siiski arvamust, et Liibüa lahingute jaoks tuleb koondada kõik olemasolevad Briti jõud ning Liibüa ongi venelaste poolt soovitud Teine Rinne. Kokkuvõttes jõudsid kõik osalejad arusaamiseni, et ei ole mõttekas saata kahte diviisi Doni äärde, eriti seoses venelaste eduga Rostovi lähistel. Nüüd kerkis esile küsimus, kuidas leida väljapääs olukorrast, kus Stalin tõenäoliselt ikkagi arvestas Briti poolt lubatud vägedega. Eden arvas, et enne konverentsi tuleks saata otsekohene telegramm, mis selgitaks, et seoses käivate lahingute Liibüas ei ole võimalik saata Venemaale algselt selle jaoks mõeldud vägesid. Tema arvates vältinuks telegrammi saatmine pettumusi delegatsiooni kohale jõudmisel. Beaverbrook arvas siinkohal, et on ´´äärmiselt ebatõenäoline et me saadaksime Venemaale mingeid vägesid ja tema arvates oli see lubadus olnud hooletu´´. Samuti arvas ta, et venelased ei tahagi tegelikult Briti vägesid, vaid eelistavad tanke, lennukeid ja muid materjale. Beaverbooki arvamuse kohaselt oleks õige saabuda ´´ühes käes abivägede pakkumine ning teises käes suurendatud tankide ja lennukite pakkumine ning püüda vahetada esimene teise vastu´´. Seejärel arvas peaminister, et Stalini jaoks on Briti vägede appitulek siiski oluline, kuigi isiklikult Churchillile see idee ei meeldi. Siinkohal võrdles ta Briti vägede saatmist Venemaale ´´sõe saatmisega Newcastle´sse´´. Toodi välja veel mitmeid argumente. Näiteks tankide ja lennukite kvoodi tõstmise osas arvas kapten Margusson, et seoses aset leidvates lahingutes kaotatud tankide arvuga on raske ette näha, kuidas me saame Venemaale rohkem tanke lubada. Charles Portal teatas, et kuna sakslased toovad Idarindelt lennukeid läände, siis on ka lennukite juurde lubamine mitte soovitatav. Beaverbrook väitis selle vastu, et tootmist on võimalik veelgi suurendada ning venelaste jätkuv vastupanu on ´´Jumala kingitus´´ ja neile tuleb võimalikult palju tanke ning lennukeid juurde saata.

Kokkuvõttes otsustati, et venelastele tuleb teatada järgmist: *´´Esiteks me ründame Liibüas kõigi võimalike jõududega; teiseks ei paku me vägesid Iraanist põhjapoole, sest need need tuleks Liibüa rindelt ümber suunata ning samuti ummistaksid nad kaupade transpordiks vajalikud teed; kolmandaks tundub meile, et me aitame Venemaad kõige paremini praeguse tugeva rünnakuga (Liibüas) ning materiaalse abi saatmisega; neljandaks oleme me pidanud kinni oma (septembris toimunud) Moskva konverentsil lubatu saatmisest, kuid oleme nõus võtma suuremaid riske ning saatma Venemaale lisaks 500 tanki ning 500 lennukit.´´*

Ülemjuhatusel kästi veel ette valmistada konkreetsed lisapakkumised tankide ning lennukite osas.¹⁹²

Samu probleeme arutati järgmisel päeval uuesti ning vahepeal oli selgunud, et nii tankide kui lennukite osas on väga problemaatiline teha olulisi lisapakkumisi. Nii toodi tankide osas välja, et parim võimalik pakkumine oleks 50 tanki igal kuul kuni juunini 1942, ehk siis kokku 300 tanki. Isegi selles osas oli vastunäidustustena välja toodud, et võimaliku Saksa invansiooni korral oleksid need tankid puudu Suurbritannia kaitsest ning samuti ei olnud uut tüüpi tanke (Churchille) veel lahingus proovitud. Lennukite osas jõuti järeldusele, et maksimaalselt 300 lennukit oleks võimalik pakkuda ainult Ameerikast toodavatest lennukitest, seda tingimusel, et ameeriklased need õigeaegselt kohale toimetavad. Kokkuvõttes jäädi sõjalise abi pakkumise osas eelmise päeva otsuste juurde, kuid pakutavate tankide ning lennukite arvus lükati otsutamine edasi. Kõneluste poliitlist osa puudutavate arutelude juures mainiti taas, et Stalin võib soovida arutada sõjajärgseid territoriaalseid muutusi puudutavaid küsimusi, nende hulgas nii Saksamaa piiride muutmist kui ka Balti riikide tulevikku. Selles küsimuses tuli Edenil jääda Atlandi Harta põhimõtete juurde ning vältida laskumist konkreetsetesse aruteludesse territoriaalsete muutuste või piirküsimuste osas.¹⁹³

Järgmine Moskva kõneluste sõjalisi küsimusi puudutav memorandum valmis 5. detsembriks. Peale ülemjuhatuses sama päeva koosoleku arutelusid otsustati see jagada kaheks erinevaks osaks. Esimene oli mõeldud Edenile isiklikuks kasutamiseks, teine Stalinile edastamiseks. Stalinile antavas versioonis puudusid andmed Briti vägede arvukuse kohta erinevates regioonides, samuti näiteks lause, mis teatas, et "hetkel teostavad britid rohkem rünnakuid sakslaste vastu kui venelased". Konkreetseid sõjalise jõu pakkumisi ei sisaldanud dokumendi kumbki osa.¹⁹⁴

Samal päeval oli Churchill koostanud Edenile direktiivi, milles lubati Stalinile pakkuda 10 lennuväe eskaadrit, mis "tuuakse Liibüa rindelt varaseimal võimalikul ajal". Lennuväe kohaletoimetamine tundus ka logistiliselt loogilisem, sest erinevalt maavägedest poleks nende liikumine seganud Venemaale saadetava materiaalse abi kohaletoimetamist. Churchill lisas küll klausli, kus ta teatas, et kuna Türgi abistamiseks võimaliku Saksa rünnaku puhul on britid lubanud saata appi lennuväge, siis on võimalik, et osad Venemaale mõeldud

¹⁹² Samas, War Cabinet, Defence Committee (Operations), 71. meeting, 3rd of December 1941; Assistance to Russia;

¹⁹³ CAB 65/24/11; Confidential Annex to WM (41) 124; U.S.S.R. Political Discussions, Military Discussions; 4th December 1941;

¹⁹⁴ CAB 121/459; War Cabinet, Chiefs of Staff Committee, Combined Strategy with Russia, Memorandum, Annexes I and II, 5th December 1941;

eskaadritest peavad hoopis sinna suunduma.¹⁹⁵ Peale väiksemaid sõnastuse korrekture edastati need juhised järgmisel päeval Sõjakabinetile ning Briti väejuhatusele Kesk-Idas ning Indias.¹⁹⁶

Eden asus 7. detsembril Londonist Moskva poole teele võrdlemisi tühjade kätega. Sõjajärgsete territoriaalsete küsimuste osas ei olnud Edenil volitusi liikuda kaugemale Atlandi Harta üldistest põhimõtetest ning sõjalise abina võis ta pakkuda ainult kümmet eskaadrit Briti lennuväge, sedagi sõltuvalt ettenägematutest asjaoludest. Soomele sõja kuulutamine oli küll ilus žest, kuid 1941. aasta detsembri alguse sõjalises seisukorras mitte midagi enamat, eriti arvestades, et Soome vastane blokaad oli käigus juba suvest saadik nagunii.

Reis Moskvasse vältas kaheksa päeva. Londonist liikus delegatsioon läbi Crewe'i, Carisle'i ning Iverness'i Invergordonisse, sealt siirduti 8. detsembril H.M.S. Somali pardal Scapa Flow'sse. Seal asuti ümber H.M.S. Kent pardale ning 12. detsembri pärastlõunal heideti ankrusse Koola poolsaare lähistel. Delegatsioon jõudis kuivale maale järgmisel päeval Vaenga linnas, kust peale Murmanski jõudmist algas rongisõit Moskva poole ning 15. detsembri südaööl saabusid britid Moskvasse.¹⁹⁷

Kohe peale teele asumist oli Eden haigestunud, mis muutis niigi pika ja väsitava reisi tema jaoks kahtlemata ebaseadlikuks. Samuti saabus haigena reisivale Edenile teekonna vältel mitmeid äkilisi uudiseid. Juba Invergordonis oli Edenit teavitatud Pearl Harboris toimunud ning Ameerika Ühendriikide ning Jaapani vahel alanud sõjast, mille tagajärjel ka Suurbritannia koheselt Jaapanile sõja kuulutas. Samuti selgus, et Churchill planeerib koheselt Ameerikasse visiidile sõita. 10. detsembril saabus HMS Kenti pardale teade kahe Briti lahingulaeva, Prince Of Wales'i ning Repulse'i uputamisest jaapanlaste poolt. Lisaks sellele teatas Churchill Edenile, et lennuväe eskaadrid, mis olid mõeldud pakkumiseks venelaste abistamiseks, suunatakse nüüd Kesk-Idast Malaiasse.¹⁹⁸ Arvestades, et poliitilistes kõnelustes tuli nüüd veelgi kindlamalt lähtuda ameeriklaste arvamusel, olid Edeni niigi vähesed vabadused läbirääkimistel veelgi kitsendatud. Ka sõjalise abi osas seisis riigisekretäril ees ülesanne Stalinile selgitada, miks britid neid ikkagi ei maa- ega nüüd ka lennuvägedega aidata ei saa. Samas ei olnud Edeni positsioon teatud mõttes oluliselt nõrgem kui enne teeleasumist, sest sõda Jaapaniga oli palju loogilisemaks argumendiks Briti vägede Venemaale mittedaatmise osas kui Liibüas toimuvad lahingud.

¹⁹⁵ Samas, Prime Minister's Personal Minute, Serial No. D.308/1., 5th December 1941;

¹⁹⁶ CAB 66/20/21; Russia. Directive from the Prime Minister to the Foreign Secretary; 6 December 1941;

¹⁹⁷ WO 193/667; Itinerary of Mr. Eden's Mission – December 1941;

¹⁹⁸ James, Eden, 256-257;

Moskva kõnelused. Nagu käeoleva uurimuse sissejuhatuses mainitud, on Moskva kõneluste vestluste protokollid Rzheshevskii poolt publitseeritud, samuti on nende kõneluste poliitilisi aspekte mitmete erinevate vaatenurkade alt põhjalikult käsitletud. Seetõttu leiavad allpool kirjeldamist peamiselt ainult kõneluste sõjalisi aspekte käsitlevad osad.

Esimene kohtumine Stalininga 16. detsembril 1941. Esimesel kohtumisel selgitas Eden, et enne sõja puhkemist Jaapaniga oli brittidel plaan pakkuda Nõukogude Liidule abina 10 lennuväe eskaadrit, kuid paraku ei ole see muutunud olukorras enam võimalik. Stalin suhtus sellesse fakti arusaavalt ning väljendas muret Briti materiaalse abi jätkumise üle. Eden kinnitas, et Suurbritannia jätkab tankide saatmist endises koguses. Stalin mainis, et sakslastel on siiani tankide osas suur ülekaal ning teavitas Edenit, et eriti Valentine'i tankid on ennast talve tingimustes heast küljest näidanud. Matilda tüüpi tanke pidas ta sobivaks ainult suvistes oludes. Arutleti ka Jaapanit, Iraani, Jugoslaaviat ning Briti sõjalist esindust puudutavate probleemide üle. Jaapani osas teavitas Eden Stalinit, et Suurbritannia on hetkel puhkenud sõja tõttu suurtes raskustes, millele Stalin vastas, et paraku ei saa ta hetkel selles osas millegagi abiks olla. Samas avaldas ta arvamust, et Nõukogude Liidu ning Jaapani vahelised lahkkelid on võimalik lahendada ainult sõjalisel teel. Ka avaldas Stalin arvamust, et Saksamaa on Jaapanile andnud kuni 1500 lennukit ning see seletaks nii jaapanlaste ootamatut edu õhurünnakute läbiviimisel kui ka Saksa lennukite vähest aktiivsust Vene rindel. Iraanis toimuva osas väljendas Stalin rahulolu, ehkki tunnistas, et asjad liiguvad seal aeglasemalt kui loodetud. Samas teatas ta, et parem on kui asjad liiguvad aeglaselt, aga ilma suurema verevalamiseta. Jugoslaavias oli Stalini väite kohaselt problemaatiliseks guerilla võitlejate, "nn kommunistide ning teiste" omavahelised lahkkelid. Briti sõjalisel esindusel soovitas Stalin koostöö parandamiseks naasta (Kuibõševist) Moskvasse, millega Eden heameelega nõustus.¹⁹⁹

Teine kohtumine Stalininga 18. detsembril 1941.²⁰⁰ Sõjalisi küsimusi arutati poliitliste küsimuste järel. Stalin avaldas arvamust, et Jaapanil ei ole võimekust olla pikalt sõjas ning tundis huvi, kas sel juhul ei oleks brittidel võimalik avada rinnet Euroopas. Eden teatas, et Briti rünnaku põhjuseks Liibüas ongi Euroopa ründamiseks vajaliku baasi ette valmistamine ning ta ei välistaks võimalust, et Briti väed suudavad seetõttu varsti sakslasi Euroopas rünnata. Järgnevalt mainis Eden võimalust Itaalia ründamiseks ning siinkohal avaldas Stalin arvamust, et britid võiks pigem rünnata Balkanil, sest sealsed kohalikud (erinevalt itaallastest)

¹⁹⁹ CAB 121/459; Report of Military Conversations during Mr. Eden's visit to Moscow, December 1941; Record of First Meeting in Moscow, 16th December 1941, 10 p.m.;

²⁰⁰ Kuigi kohtumine algas tehniliselt 18. detsembril, ei jäänud ühte päeva vahele, sest tuleb arvestada, et esimene kohtumine algas kell 10 õhtul, ning teine kohtumine kell 1 öösel /*autori märkus*/.

tõenäoliselt aitaksid britte sakslaste vastu. Samuti küsis Stalin, kuidas muudaks Briti edu Aafrikas üleüldist laevaliikluse olukorda. Eden selgitas, et see võimaldaks brittidel saata laevad otse läbi Vahemere ja see kergendaks oluliselt nende liikumist. Eden selgitas ka seda, et britid on suutnud Kesk-Idasse transportida ainult kaks diviisi, neistki ühe ameeriklaste abiga, hinnates ühe diviisi laevatamiseks vajaliku tonnaži suuruseks 300 000 tonni. Kui Stalin arvas, et "meil kulub diviisi liigutamiseks palju vähem ressursse", teatas Eden, et Briti diviisi suurus on 20 000 meest, mitte 12 000 nagu Venemaal. Stalin arvas seepeale, et Briti diviisi on liialt suur ning neil on proportsionaalselt liiga palju suurtükke. Edeni teatel tulenes see sellest, et Briti diviisid tegutsevad emamaast kaugel ning peavad endaga kaasa võtma piisavalt reserve, et ilma täienduseta 3-4 kuud toime tulla. Edasi arutleti Jaapani lennuväe üle. Eden ütles, et enne konflikti puhkemist pidasid nad Jaapani lennuväge nõrgaks, kuid see arvamus on hetkel "ülevaatamisel". Samuti räägiti Saksa lennuväest ning põhjustest, miks neid on Idarindelt ära viidud. Eden pidas selle põhjusteks nii osa Luftwaffe toomist Liibüasse kui ka sakslaste vajadust anda eskaadritele puhkust. Stalin tundis huvi ka selle vastu, kas Liibüas on nähtud mõnda uut tüüpi Saksa tanki, millele Eden vastas eitavalt. Küsimusele Liibüas kasutatavate Saksa tankide soomuse paksuse kohta lubas Eden informatsiooni hankida. Stalin avaldas arvamust, et Saksa armee moraal on väga halb, neil on suured kaotused elavjõus ning neil on tänu pikaks veninud varustusteedele suuri probleeme nii kütuse, sõjatehnika ja isikkoosseisu rindele toimetamise ning organiseerimisega. Samuti teatas Stalin, et halvim periood kohalikus sõjavarustuse tootmises on läbi saamas ning Nõukogude Liidu idaosast rindele abiks toodud diviisid loodetakse kevadeks uutega asendada.²⁰¹

Kolmas kohtumine Staliniga 18. detsembril 1941. Kohtumise alguses toimus arutelu sõlmitava sõjalise koostöölepingu sisu üle. Stalin avaldas arvamust, et selleks, et see ei oleks "lihtsalt paberitükk", oleks soovitav ka midagi praktiliselt ära teha. Seejärel teatas ta, et esiteks oli ta soovinud Teise Rinde avamist Euroopas, aga ta saab aru, et see ei ole hetkel võimalik. Seejärel ütles Stalin, et ta sooviks näha Briti vägesid võitlemas Vene rindel, kuid kui ka see on võimatu, siis on tal kolmas ettepanek, nimelt teostada ühisoperatsioon Petsamo lähistel. Selle idee kohaselt annaksid venelased maaväekontingendi ning britid toetaksid neid laevade ning lennuväega. Operatsiooni eesmärk oleks maabuda Norra põhjaosas ning luua seal baas edasitegutsemiseks. Stalini hinnangul oleks see suurepäraseks operatsiooniks sakslaste tähelepanu kõrvale juhtimisel, millest tuleneks venelastele palju abi. Eden teatas, et

²⁰¹ CAB 121/459; Report of Military Conversations during Mr. Eden's visit to Moscow, December 1941; Record of Second Meeting in Moscow, 18th December 1941, 1 a.m.;

paraku ei ole tõesti hetkel võimalik saata Briti vägesid Venemaale, aga juhul kui see olukord peaks muutuma, siis sooviksid britid teada, kus Stalin neid vägesid sooviks näha. Samuti tundis Eden huvi, millal Stalin sooviks operatsiooni Petsamo vastu korraldada, millele vastates Stalin arvas, et see võiks aset leida nelja kuni kuue nädala möödudes. Siinkohal teatas Eden, et ta soovib (Sir Archibald Edward) Nye'ga seda koheselt peale käesoleva vestluse lõppu arutada. Stalin teavitas Edenit sellest, millistes Venemaa rindelõikudes ta sooviks võimaluse korral siiski Briti vägesid näha – Põhja sadamate kaudu toodavad väed võiksid liikuda kuhugi Eesti rindele ning Lõunast saabuvad väed kusagile Ukraina rindele. Samuti uuris Stalin Edenilt, et kui brittidel hetkel tõesti pole võimalik vägesid saata, kas ta oskaks ütelda, kas tulevikus oleks see siiski võimalik ning millal see siis võiks juhtuda. Eden vastas, et Lõunas sõltub kõik edasistest arengutest Liibüas. Kui sealne olukord selgineb, siis tuleb arutada küsimust, kas Venemaale on olulisem saata Briti vägesid või materiaalset abi. Leningradi rinde osas ütles Eden, et "sellel talvel ei suuda me saata mingeid vägesid, millest seal kasu oleks". Põhjustena nimetas Eden, et brittidel puuduvad talvetingimusteks treenitud väeosad ning nende varustamine peaks toimuma läbi Murmanski, mis tekitaks probleeme Venemaale saadetava abi osas. Stalin arvas selle peale, et ta ei tahaks survet avaldada, kui Eden seda tõesti võimatuks peab. Seejärel tundis Stalin huvi, kas britid suudaksid kohale tuua varustust Põhja-Norrassa nii Briti kui Vene vägedele. Siinkohal kandus vestlus aga mujale.²⁰²

Neljas kohtumine Staliniga 20. detsembril 1941.²⁰³ Kohtumise alguses vaieldi poliitiliste küsimuste üle ning Stalin keeldus alla kirjutamast lepingule millega Venemaa 1941. aasta juuni läänepiire ei tunnustata. Sõjaliste küsimuste juures teatas Eden, et talle saabunud sõnumite põhjal on Briti olukord Hong-Kongis ning Malaias väga tõsine ning oleks väga suureks abiks kui Nõukogude Liidul oleks võimalik Jaapani poolset survet leevendada. Nagu Eden edastas, oli üks diviis, mida britid planeerisid Lõuna-Venemaale saata, nüüd suunatud Malaiasse.²⁰⁴ Seoses Petsamoga ütles Eden, et britid soovivad teha kõik, mis nende võimuses, kuid et neil oleks vaja täpselt teada, mida neilt vajatakse. Stalin vastas, et seoses brittide võimetusega vägesid Venemaale saata ei tunne ta ennast sellest aru saades vähimalgi määral solvatuna ja ta peab operatsiooni Petsamos piisavaks, et lugeda sõjalise koostöö alane leping brittide poolt täidetuks. Järgnevalt jõudsid Eden ning Stalini nõusolekuni, et Nye kohtub samal või järgmisel päeval Nõukogude ülemjuhatusega arutamaks vastavat plaani. Eden päris

²⁰² Samas, Report of Military Conversations during Mr. Eden's visit to Moscow, December 1941; Record of Third Meeting in Moscow, 18th December 1941 7 p.m.;

²⁰³ 19. detsembril külastasid Eden ja Nye rinnet Klini lähedal, seetõttu ei toimunud kolmas ja neljas kohtumine järjestikutel päevadel /*autori märkus*/.

²⁰⁴ 18. diviis jõudis küll Malaiasse kohale, kuid lõpetas paar nädalat peale kohalejõudmist oma kuulsurikka lahingutee, alistudes koos ülejäänud Briti väekontingendiga Singapuris jaapanlastele /*autori märkus*/.

seejärel Stalinilt tema seisukoha üle seoses Jaapanile sõja kuulutamise ja ning Stalin vastas, et hetkel nad selleks valmis ei ole. Igal juhul oleks parem, kui Jaapan neid ise ründaks, sest see annaks inimestele rohkem motivatsiooni vastu hakkamiseks. Seejärel tegi Eden Stalinile ettepaneku aitamaks britte allveelaevadega, millele Stalin vastas, et allveelaevu on väga kerge valmistada ning brittidel saab neid kuue kuu jooksul olema piisavalt. Peale seda vestlesid Eden ja Stalin nii itaallaste viletsatest sõjamehe omadustest, endi sõjaeelsetest vigadest ning sõjaaja moraaliküsimustest, sealhulgas Prantsuse laevastiku põhjalaskmisest brittide poolt. Seejärel hakati arutlema ühise kommünikee detailide üle.²⁰⁵

Kohtumine arutamaks võimalikku operatsiooni Petsamo lähistel. Kohtumisest, mis leidis aset 20. detsembril, võtsid Nõukogude Liidu poolelt osa marssal Shaposnikov koos kindralmajor Panfiloviga ning Suurbritanniat esindasid kindralleitnandid Nye ning Macfarlane. Shaposnikov esitas Nõukogude kindralstaabi poolt kavandatud operatsiooni alljärgneva üldplaani:

''Rünnak merelt Petsamole millele järgneb rünnak Kirkenele. Õnnestumise korral oodatavad tulemused:

- a) Likvideerida vaenlase ligipääs Petsamole. Sellega puuduks tal baas ning sadam, millest ta saab rünnata Põhja konvoisid, samuti võtab see talt ligipääsu kohapeal kaevandatavatele maavaradele.*
- b) Annab meile veel ühe jäävaba sadama hea ligipääsuga Soome sisemaale.*
- c) Annab meile baasi, kust rünnata kas Soomet või eelistatavamalt Põhja-Norrat.''*

Marssal arvas, et Suurbritannias peaks olema Norra väeüksusi, keda saaks selleks otstarbeks rakendada. Vastusena mitmetele esitatud küsimustele teavitas Shaposnikov britte operatsiooniks hinnanguliselt vajaminevate jõudude suurusest - 3 diviisi, 200 lennukit ning lisaks mereväe toetus, mille täpse suuruse üle tuleks otsustada veidi hiljem. Shaposnikov soovis, et britid tagaksid mereväe toetuse. Vajamineva lennuväe osas arvas marssal, et umbes 65% peaks olema hävitajaid ning umbes 35% pommitajaid ja avaldas lootust, et britid suudavad tagada umbes pooled ehk sadakond lennukit. Venelased pidid tagama kogu vajamineva maaväe. Samuti lubasid venelased tagada niipalju kaubalaevu kui võimalik, kuid arvestusega, et britid peaksid ikkagi mingi osa ka ise andma. Venemaa poolt pakutavad diviisid pidid olema tava suurusega jalaväediviisid ning seoses ebasobiva kohaliku maastikuga

²⁰⁵ CAB 121/459; Report of Military Conversations during Mr. Eden's visit to Moscow, December 1941; Record of Fourth Meeting in Moscow, 20th December 1941 7 p.m.;

oli planeeritud kaasa tulema ainult üks tankipataljon. Juhul kui operatsioon peaks laienema Norrasse, olnuksid Shaposnikovi arvates edasipidi sobilikumad mägidiviisid.

Marssali hinnagul ei olnud kindlasti mõeldav Petsamo ründamine maad mööda, sest maastik pidavat olema väga raskelt läbitav ning teed puuduvat. Edasipidine varustamine pidanuks seetõttu toimuma mere kaudu. Operatsiooniga tulnuks alata jaanuari lõpus, kuid mitte hiljem kui veebruari alguses.

Kindral Nye vastas, et kuigi ta ei ole päris kindel kui palju Norra sõjaväetususi Suurbritannias täpselt on, ei usu ta, et neid oleks rohkem kui pataljon. Veel tõi Nye välja mitu aspekti:

- a) *Strateegiline olukord oli peale Londonist lahkumist väga tugevalt muutunud.*
- b) *Briti ja Ameerika lahingulaevade kaotused olid muutnud mereväe olukorra Vaiksel Ookeanil vastupidiseks senisega.*
- c) *Meie olukord Malaia poolsaarel oli äärmiselt tõsine, kuna jaapanlased on hetkel võimelised seal karistamatult maanduma.*
- d) *Meie Malaia lennukite olukord oli väga murettekitav, veel kaks päeva tagasi oli meil ainult 170 lennukit Singapuris järel ning kohapealsed reservid puudusid.*
- e) *Ta oli kindel, et ülemjuhatus saadab nii mere- kui õhujõudusid Kaug-Itta, aga ta ei tea veel kui palju ega sedagi, kuidas see mõjutaks õhu- ja merejõudude saadavalolekut selliseks operatsiooniks nagu hetkel arutluse all oli. Seetõttu oli ta olukorras, kus tal ei olnud võimalik ütelda, kas me suudame selles operatsioonis osaleda.*

Peale mõningast arutelu nõustus Shaposnikov järgnevaga: Briti sõjaline delegatsioon Moskvas valmistab koostöös Nõukogude armee esindajatega nii kiiresti kui võimalik esialgse plaani kuvandi. Plaanis peab olema piisavalt üksikasju, et Briti ülemjuhatus saaks otsustada, kas seda on võimalik läbi viia või mitte. Valmistatud plaani koopia saadetakse telegrammiga Londonisse ning juhul kui ülemjuhatus on nõus antud plaaniga, siis järgneb sellele koheselt detailplaneering.

Kindral Nye tõi esile fakti, et brittidel on väga palju kogemusi selliste operatsioonide läbiviimisel ning on alati väga problemaatiline planeerida maabumist olukorras, kus kaldalt eeldatavalt osutatakse vastupanu. Käesoleval juhul on probleemid võimendatud tänu asjaolule, et operatsiooni viivad läbi kaks erinevat maad. Shaposnikov nõustus, et kahtlemata on selline operatsioon problemaatiline, kuid avaldas arvamust, et need probleemid ei ole ületamatud.

Kokkuvõtvalt rõhutas Nye veelkord, et tal ei ole ülemjuhatusel nimel võimalik midagi lubada. Samuti ei ole tal võimalik ennustada, milline saab olema nende otsus, kuid ta on kindel, et marssali ettepanekut käsitletakse kiirelt, põhjalikult ning kindlasti poolehoiuga.

Shaposnikov vastas, et ta saab täielikult olukorrast aru ning palus, et Briti sõjaväedeleegatsioon Moskvast suhtleks selle operatsiooni ettevalmistamisel temaga otse ning ainult tema endaga.²⁰⁶ Kirjas, mille Nye Londonisse saatis, rõhutas ta, et selle operatsiooni läbiviimine on "poliitiliselt nii oluline, et me peaksime sellest keelduma ainult juhul, kui see on sõjaliselt tõesti teostamatu". Samuti teatas Nye, et Eden loodab, et sellele küsimusele "ei saadeta enne tema Londonisse naasmist negatiivset vastust".²⁰⁷

Moskva kõneluste lõpp. Moskva kõneluste tulemusena lepiti kokku suhteliselt üldsõnalise kommunikatsiooni avaldamises ning riikide vaheliste heade suhete deklareerimises. Kokkulepet sõjajärgsetes rahutingimustes sõlmida ei õnnestunud, samuti ei saavutatud kokkulepet konkreetse sõjalise koostöö osas. Moskva konverentsi iseloomustab see, et olulisemad kõnelustel saavutatud arengud lepingu kujul paberile ei jõudnud. Oluline on poliitilises plaanis kindlasti see, et kuigi Eden keeldus vastavalt juhistele Altandi Hartale viidates sõlmimast lepingut, milles tunnustakse Nõukogude Liidu piire Saksamaa poolse kallaletungi eelõhtul, siis suusõnaliselt andis ta tegelikult isikliku kinnituse sellele, et Balti riikide küsimus ei saa olema reaalseks takistuseks suhetes Suurbritanniaga. Suusõnaliselt jäi ka Petsamo ründamise plaan. Samas võib Edeni seisukohalt pidada õnnestumiseks, et tal õnnestus suhteliselt adekvaatselt ja valutult Stalinile selgitada põhjust, miks brittidel ei olnud võimalik oma väeosasid neile appi saata. Iseküsimus on see, kas Stalin neid põhjendusi uskus, kuid ega tal suurt üle ka ei jäänud. Pealegi oli Nõukogude Liidu sõjaline seisukord oluliselt parem kui veel mõned kuud tagasi. Kokkuvõttes võisid kõnelustega rahul olla mõlemad pooled – Stalin oli saanud kinnituse, et tema territoriaalsetele nõudmistele britid ilmselt realselt vastu seisma ei hakka ning Eden oli suutnud Briti vägede Venemaale saatmise küsimuse vähemalt ajutiselt lahendada. Nii korraldati delegatsiooni lahkumise puhul kohane õhtusöömaaeg, mis kulges väga kamraadlikus õhkkonnas. Sõbraliku hüvastijätku käigus soovitas Stalin Edenile muuhulgas, et britid võiksid saata Hiinasse oma ohvitseri, sest et sel juhul oleks võimalik saata Kaug-Idasse appi 10-15 Hiina diviisi. Eden vastas, et britid olid juba selle peale mõelnud ning teatud arv Briti ohvitseri peaks juba praeguseks Hiinas olema.²⁰⁸

Edeni juhitud delegatsioon lahkus Moskvast 22. detsembri õhtul ning maabus Suurbritannias 29. detsembri pärastlõunal.

²⁰⁶ Samas; Report of Military Conversations during Mr. Eden's visit to Moscow, December 1941; Preliminary Discussion over Petsamo Operation; Moscow – 20th December 1941;

²⁰⁷ CAB 120/42; Mr Eden's mission to Moscow Dec 1941: "Hectic" telegrams; Personal for C.I.G.S. from General Nye, 22nd December 1941;

²⁰⁸ WO 193/667; Telegramm no 52 Hectic, from Moscow to Foreign Office, 22nd December 1941;

Operatsioon Marrow juhtum. Algselt operatsioon Joshua ning siis operatsioon Marrow nime saanud plaan ühiseks rünnakuks Petsamo piirkonnas jäi küll kokkuvõttes ära, kuid seekord mitte brittide soovimatuse pärast. 27. detsembril tuli admiral Miles'le Londonist korraldus hankida venelastelt korraldatava rünnaku plaani visand ning välja uurida operatsiooniks vajamineva Briti mereväe suurus. Macfarlene kirjutas 31. detsembril, et vaatamata tema mitmele, nii suulisele kui kirjalikule järelepärimisele, ei ole ta venelastelt vastust saanud. Samal päeval saatis ta veel ühe telegrammi, milles teatas, et Vene kindralid olevat otsustanud mitte midagi rohkemat seni teha, kuni Briti ülemjuhatus on plaani põhimõtteliselt heaks kiitnud. Kuna see oli oluliselt erinev 11 päeva tagasi kokkulepitust, teatas Macfarlene, et ta üritab organiseerida selleteemalise kokkusaamise. Järgnevalt kirjutas Macfarlene 5. jaanuaril, et ta oli kohtunud Panfiloviga, kes oli talle suuliselt edastanud Shaposnikovi sõnumi: "Vene armeejuhatusel on usaldusväärne info selle kohta, et Soome kindralstaabis ollakse teadlikud kavandatavast ühisoperatsioonist. Venemaa ülemjuhatus on seetõttu otsustanud rohkem mitte midagi ette võtta ning see operatsioon tuleb ära jätta". Macfarlene kommenteeris seda järgnevalt: "Sellel maal on võimatu milleski päris kindel olla, kuid otsustades selle järgi kui leigelt on Nõukogude esindajad sellesse suhtunud peale meie kohtumist Shaposnikoviga, tundub, et see operatsioon on Kremli poolt kas poliitilistel või sõjalistel põhjustel otsustatud ära jätta." Nii Miles kui Macfarlene kirjutasid 22. jaanuaril Londoni, teatades, et "hiljutiste sündmuste taustal on ilmne, et vaenlane üritab takistada meie konvoide kohalejõudmist" ning soovitasid taas kaaluda operatsioon Marrow elustamist. Briti kindralstaabist teatati aga, et kuna tõenäoliselt ei ole hetkel piisavalt vabu laevu selle operatsiooni ettevõtmiseks, samuti tuleks brittidel operatsiooni algatajatena ilmselt anda lõviosa vägedest, siis ei ole mõtet ise seda küsimust tõstatada. Plaan kerkis esile veel mitmed korrad 1942. aasta kevadel ning suvel, kuid kokkuvõttes selle rakendamiseni ei jõutudki.²⁰⁹

²⁰⁹ CAB 121/459; Operation Marrow;

Kokkuvõte

Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise sõja puhkemise järel ei tekkinud brittidel esialgu mingeid plaane saatmaks vägesid abiks Idarindele, samuti ei esitanud venelased kohe sellekohast palvet. Esialgne sõjaline koostöö piirdus mõningase luure- ning strateegilise informatsiooni vahetamisega. Esimene palve saata Venemaale mingeid Briti vägesid esitati 10. juulil, aga see piirdus palvega võimaluse korral paigutada Murmanski Briti mere- ja lennuväge. Selle tulemusena saadeti lõpuks kohale kaks allveelaeva ning 40 lühimaahävitajat, mis oli küll oluliselt vähem kui venelaste poolt soovitud kolm ristlejat ning 200 hävitajat. Samas ei olnud brittidel sel hetkel piisavalt kaugmaahävitajaid. See välistas ka ristlejate saatmise, sest neil puudunuks kaitse Luftwaffe õhurünnakute eest. Briti lennukid olid varasemat strateegiat järgides saadetud Kesk-Itta. Abistamiseks Venemaad olid britid otsustanud rünnata Petsamot ja Kirkenet ning see operatsioon viidi läbi. Venelased esitasid 23. juulil palve konkreetseks sõjaliseks abiks. Hakati tegema ettevalmistusi Teravmägede okupeerimiseks ning baasina kasutusele võtmiseks. Venelaste soovile rünnata Briti laevastiku abiga sealt edasi Põhja-Norrat vastasid britid eitavalt. Vajaminevaid lennukikandjaid oli varasemalt tehtud plaanide kohaselt tarvis mujal. Ka Teravmägede operatsioon otsustati lõpuks ära jätta, kuid seda puht sõjalistel kaalutlustel, sest kohapealseid olusid uurides oli selgunud, et sinna baasi loomine ei ole mõttekas. Praktiliselt kogu 1941. aasta suve jooksul tegutsesid britid Venemaa küsimuses väga ettevaatlikult, samas siiski sel määral toetavalt, kuivõrd see oli ühildatav varasemalt välja töötatud strateegiaga. Koostöö Iraani okupeerimisel oli praktiliselt esimeseks suuremaks sammuks, mis oli tingitud uuest strateegilisest olukorrast. Venemaad peeti liiga nõrgaks ning kardeti, et Saksa väed võivad saavutada kontolli Iraani nafta üle. Samas olid Briti väed liiga nõrgad, et operatsiooni üksi läbi viia. Nii võeti see edukalt ette koos venelastega, kelle jaoks oli Iraan peamiselt oluline kui tee, mida mööda britid saavad neile abi saata.

Nõukogude Liidu olukord oli septembri alguses küll parem kui britid oleks seda kaks kuud varem arvanud, kuid Stalini poolt vaadatuna oli see kõike muud kui rõõmustav. Suursaadik Maiski küsis 5. septembril toimunud kohtumisel brittidelt võimaluste kohta rünnata Prantsusmaad 15-20 diviisiga ning sai selgelt eitava vastuse. Põhjuseks tõid britid välja piisava hulga laevade puudumise invasiooni korraldamiseks, kuid ei öelnud Maiskile, et neil ei ole nii palju diviise võimalik lahingusse saata. Britid kaalusid võimalust Põhja-Norra ründamiseks nelja diviisiga, kuid 7. septembri seisuga oli neil ainult kaks brigaadi, mis

oleksid olnud võimelised tegutsema arktilistes tingimustes. Stalini 13. septembri telegrammis sisaldunud palvet saata 25-30 diviisi Arhangelskisse arutati, kuid otsustati selle vastu. Peamiseks põhjuseks oli kindlasti see, et sellist jõudu ei olnud brittidel tõesti võimalik saata. Samas otsustati, et kuna Beaverbook oli nagunii koheselt Moskva konverentsile siirdumas, siis oleks parem kui ta seda Stalinile isiklikult selgitab. Kaasaantud direktiivis oli kirjas, et maksimaalseks brittide poolt väljapandavaks ekspeditsioonijõuks on 6-7 diviisi. Tõepoolest oli see märkimisväärselt vähem kui küsitud, kuid arvestades Briti diviisi suurust, oli see siiski täitsa märkimisväärne arv sõdureid (120 000 - 140 000). Moskva konverentsil jäi kogu see teema aga üleüldse käsitlemata. Isegi Stalin mainis seda ainult möödumisi ning Briti delegatsiooni liidri Beaverbrooki hinnangul olid venelased huvitatud ainult saadavast materiaalsest abist. Samas oli ka Briti ülemjuhatus selgelt mitte huvitatud oma vägede Venemaale saatmisest, sest kui Moskvast viibinud Macfarlane ja Ismay küsisid endile volitusi venelastele teatamiseks, et Briti valitsus kaalub vägede Venemaale saatmist, siis anti neile korraldus ise seda teemat mitte puudutada. Siinkohal on kindlasti oluline fakt, et enne kui see korraldus mitmepäevase viivitusega edastati, saabus Moskvast Stalini telegramm, milles teatati Moskva konverentsi õnnestumisest ning ei korratud taotlust Briti vägede abiks. Siinkirjutaja arusaama kohaselt olid britid oktoobri alguses nõus mõned diviisid Venemaale saatma, kuid kuna venelased ise seda küsimust uuesti ei tõstatanud, siis jäädi äraootavale seisukohale. Oluline oli kindlasti ka see, et Beaverbook kinnitas peale konverentsi, et venelased on huvitatud ainult materiaalsest abist.

Seda, et vägede saatmist Venemaale kaaluti tõsiselt, näitab ka asjaolu, et britid koostasid oktoobris sellekohaseid plaane. Nende hulgas valmis plaan saata Murmanski ühe diviisi suurune väekoondis ehk operatsioon Kingpost. Tuleb arvestada, et venelased sel ajal brittidele survet ei avaldanud ning britid koostasid neid plaane iseenda initsiatiivil. Sõjakabineti ja ülemjuhatus oktoobri keskpaigas peetud aruteludes jõuti siiski seisukohale, et Venemaale ei ole mõtet vägesid saata. Üheks argumendiks oli see, et juhul kui Wermachti rünnakuid saadab edu, siis on Briti vägede kohalejõudmise ajaks lahingute saatus juba otsustatud. Sellele lisaks arvati, et juhul kui venelased suudavad jätkuvalt vastupanu osutada, oleks Briti abi Idarinde mastaapides väike ja mõttetu ohverdus. Sealjuures on iseloomulikuks see, et Briti vägede Venemaale saatmise poolt olid üldiselt kas ise Venemaal viibivad või Venemaal visiidil käinud Briti esindajad ehk isikud, kes olid kohapealsete oludega tuttavad. Kahtlemata oli oma arvamustes häälekaim suursaadik Cripps, kuid Briti interventsiooni poolt olid ka sõjalise delegatsiooni liikmed Macfarlane ja Miles, samuti Murmanskis resideeruva mereväebaasi

ülem Bevan. Mõttele avaldasid toetust ka Beaverbrook ja Ismay, kuigi Beaverbrook muutis selles osas detsembri alguseks oma arvamust.

Molotov tõstatas kõne all oleva küsimuse uuesti 23. oktoobril aset leidnud vestluses Crippsiga. See oli brittidele ebameeldiv üllatus, eriti arvestades, et nii Sõjakabinet kui ülemjuhatus olid just otsustanud vägede saatmise vastu. Alles nüüd selgus ka fakt, et Stalini poolt esitatud ettepanekule ei olnud tegelikult üldse keegi vastanud. Alles 5. novembril andis Eden vestluses Maiskile teada, et 25-30 diviisi suuruse väe saatmine ei ole kindlasti mõeldav. Churchilli pakkumine võtta üle Vene diviiside positsioonid Iraanis võis küll olla Briti poolt vaadatuna hea mõte, kuid on selge, et Stalinile see meeldida ei saanud. Lisandunud Soomele sõjakuulutamise probleem tekitas olukorra, kus Stalini järgmine telegramm oli kirjutatud võrdlemisi ärritatud toonis, millele järgnes nädala pikkune paus riigijuhtide vahelises "sõbralikus" suhtluses. Seoses vajadusega suhteid venelastega parandada ning samuti kartusega, et Wehrmacht võib jõuda Kaukasuse mäestikuni, hakkasid britid taas kaaluma võimalusi saatmaks Vene rindele Briti vägesid. Jõuti arusaamani, et pakkuda võiks kahte jalaväediviisi ning tankibrigaadi võitlusteks Doni lähistel. Pakkumise tegelik eesmärk oli küll see, et arvestades üksuste kohalejõudmiseks kuluvat aega, võiksid diviisid jõuda Kaukasuseni üsna samaks ajaks kui sakslased. Seega oli pakkumise mõte saavutada oma huvide kaitse Iraanis, aga mitte venelaste abistamine Idarindel. Samuti otsustati Stalinile head meelt teha ning Soomele sõda kuulutada, juhul kui soomlased peale nende poole pöördumist ikkagi aktiivset lahingutegevust jätkavad. Olukorra üle oli järele saanud mõelnud ka Stalin ning 20. novembril edastas Maiski selgelt suhete paranemist sooviva noodi. On selge, et brittidel oli selle üle hea meel ning nii pakkus Churchill välja Edeni Moskvasse saatmise mõtte. Oma 21. novembri telegrammis andis Churchill selgelt mõista, et Edenil saavad olema volitused arutamaks nii poliitilisi sõjajärgseid küsimusi kui ka kõikvõimalikke sõjalisi küsimusi, nende hulgas Briti vägede toomisest koos venelastega võitlema. Churchilli telegramm oli kahtlemata ennatlik, sest Edeni visiiti ettevalmistades jõudsid britid otsuseni Stalinile vägesid mitte pakkuda. Kaaluti isegi Edeni visiidi ärajätmist, kuid viimaks otsustati välisminister ikkagi Moskvasse saata. Märkimisväärne on see, et kõik aruteludes osalejad, kaasaarvatud Eden ja Beaverbrook, olid otsuse poolt Briti vägesid mitte Venemaale saata. Samuti on oluline, et põhjuseks ei olnud mitte see, et diviise poleks olnud. Kaalukeeleks said hoopis venelaste edukad lahingud Rostovi lähistel ning seetõttu tekkinud arvamus, et ka Kaukasuse kaitsega ei ole hetkel niiväga kiire. Viimaks otsustati siiski pakkuda 10 lennueskaadrit, kuid sedagi niipea kui olukord Liibüas selgineb. Ehk siis otsustati oodata ja vaadata, mis Vene rindel edasi saab ning mitte midagi konkreetset lubada. Fakti, et Murmanski oleks võinud saata vähemalt ühe

diviisi, otsustasid britid salata, eriti kuna oli selge, et saabunud talvistes tingimustes sakslased seda linna vallutada ei suuda. Alanud sõda Jaapani vastu andis brittidele uue tugeva põhjenduse oma vägesid Venemaale mitte saata. Nii teatas Eden oma esimesel kohtumisel Staliniga, et ta oli teele asunud pakkumisega saata 10 lennuväeskaadrit Lõuna-Venemaale, kuid ei saa nüüd seda teha. Sellele lisas ta neljandal kohtumisel väite, et ka 18. diviis, mis oli mõeldud Venemaale saatmiseks peab nüüd liikuma Malaiasse. Tegelikult oli aga Eden Moskvasse saadetud pakkuma mitte midagi peale umbmäärasel ajal võibolla saabuva abi ning sõda Jaapaniga oli lihtsalt sobilik ettekääne. Venelaste poolt kompromissina välja pakutud operatsioonist Petsamo vastu olid britid siiski huvitatud, ehkki pigem lihtsalt selleks, et veenda venelasi enda siiruses liitlasena. Nii ei olnud Briti ülemjuhatus liigselt mures, kui jaanuari alguses selgus, et venelased ise on otsustanud operatsiooni ära jätta. Kohapeal viibinud Macfarlane küll avaldas 22. jaanuaril peale esimeste Briti konvoide laevade uputamist sakslaste poolt arvamust, et plaani võiks püüda taaselustada, kuid korraldus Londonist käskis tal seda teemat venelastega suheldes ise mitte tõstatada.

Fakt on see, et otsused mitte saata Briti vägesid Venemaale ei olnud niivõrd "sõjalised" kui britid Stalinile väitsid. Vastava otsuse korral oleksid britid võinud Stalinile pakkuda 1-2 diviisi Murmanski ning 2 diviisi Ukrainasse. Tagant järgi tark olles on vägagi selge, et näiteks 18. diviisil ei oleks Ukrainas saanud oluliselt kehvemini minna kui Malaias. Briti otsuseid mõjutas muuhulgas venelaste endi suhtumine. Sõja esimestel kuudel venelased abi ei küsinud ning Beaverbrooki Moskva visiidi ajal ei suunatud sellele samuti tähelepanu. Britid olid otsustanud anda maksimaalset võimalikku materiaalset abi peale tõdemist, et venelased avaldavad sakslastele ootamatult kangekaelset vastupanu. Mõistes olukorra aina süvenevat kriitilisust, kaaluti oktoobris tõsiselt oma vägede saatmist nii Põhja kui Lõunasse. Üheks kaalukeeleks oktoobris tehtud otsusel vägesid mitte saata oli siinkirjutaja hinnangul Moskva konverents, mille järel tundus, et venelased ei olegi niiväga Briti vägedest huvitatud. Teine, aga sama oluline faktor, millele baseerudes tehti ka detsembri alguse otsused, oli aga varasematest riikidevahelistest suhetest tulenev soovimatus Venemaad abistada. Usaldamatus ja vastumeelsus Stalini vastu ning Venemaa sõjaline alahindamine ei olnud Briti valitsuskabinetist kuhugi kadunud. Näiteks leidis Churchill, kes oli koos Mannerheimiga üritanud bolševike režiimi kukutada, nüüd ennast olukorrast, kus ta oli sunnitud oma mõttekaaslasele sõda kuulutama. Briti sõdurite teistkordselt Venemaale surema saatmisega ei suutnud ta aga nõustuda. Eden ei olnud venelasi usaldanud juba 1935. aastal ning kindlasti ei olnud asjad sellest ajast peale paremuse poole liikunud. Briti ülemjuhatus oli aastaid pidanud Venemaad teisejärguliseks sõjaliseks jõuks ning püüdnud selles osas säilitada *status quo*'d.

Varasemates riikidevahelistes suhetes oli olnud niivõrd palju ebameeldivusi ja skandaale, et seda tuleb siinkirjutaja hinnangul pidada peamiseks põhjuseks, miks britid küll tervitasid Nõukogude Liitu valjuhäälselt oma leeri, kuid jäid tegutsemisega äraootavale seisukohale. Nagu Churchill oktoobri keskel 1941 ühel Sõjakabineti istungil teatas, oluks juhul, kui britid oleks asunud tegutsema esimesel päeval kui Saksamaa Venemaad ründas, olnud võimalik saata Arhangelskisse 3-4 diviisi ning Murmanski kindlasti saadetust rohkem lennuväge. Nagu teada, britid selles osas tegutsema ei asunud.

Tagasivaatena on ilmne, et saavutamaks tugevamat positsiooni hilisemates suhetes Nõukogude Liiduga, oleks britid pidanud hoopiski oma väed peale Stalini palvet kiirelt Venemaale viima. Kui septembri keskel oleks antud vastav korraldus, oleks esimesed diviisid ka ilmselt novembri keskpaigaks Venemaal olnud. Rindele jõudnuks värsked 50 000 Briti sõdurit eduka Moskva lahingu ajaks ning kindlasti oleks see olnud oluliseks trumbiks ka hilisematel rahuläbirääkimistel. Samuti võinuks Stalin vastutasuks aidata britte allveelaevadega Vaiksel Ookeanil. Arvestades brittide leiget suhtumist Balti küsimusse on kahtlane, et nad oleks viitsinud Staliniga sellel teemal pikalt vaielda, kuid sõltuvalt ka edaspidisest Briti abist võinuks ehk Stalin talle raskel hetkel appi tõtanud brittide suhtes palju järeleandlikum olla. On omamoodi irooniline, et Briti Sõjakabineti 1941. aasta vastumeelsus venelaste sõjalisel abistamisel oli sõja lõppedes Stalinile kasulikum kui Briti diviisid Idarindel.

Järgnevad teesid olgu vastuseks uurimuse alguses esitatud küsimustele.

*Stalini septembris ning detsembris 1941 esitatud ettepanekud tuua Briti väed Venemaale ei olnud ainukesed korrad, mil see teema venelaste poolt tõstatati. Molotov pöördus 23. oktoobril Crippsi ning Maiski 5. novembril Edeni poole samas küsimuses.

*Britid koostasid reaalseid plaane liigutamaks vägesid Venemaale. Briti kindralstaabile 14. oktoobril esitatud plaani Kingpost kohaselt oleks olnud võimalik saata 1. detsembril Murmanski poole teele vähemalt üks artilisteks tingimusteks vajaliku varustusega diviis. Plaanile otsustati 20. oktoobril eelistada Sitsiilia vallutamise projekti ning samuti ei soovitud sõdureid Murmanski külmetama saata. Venelastele planeeriti pakkuda Doni lähistelet saamiseks 2 jalaväediviisi koos tankibrigaadi ning 10 lennuväeskaadriga. Tegelikult sooviti teha pakkumine ootuses, et vägede kohalejõudmise ajaks on sakslased juba Kaukasuse mäestikuni jõudnud ning Kaukasus oli ka tegelik koht, kuhu vägesid sooviti saata. Kuna venelaste lahingud Rostovi lähistel olid ootamatult edukad, siis otsustati detsembri alguses seda pakkumist mitte teha. 10 lennuväeskaadri pakkumine otsustati samuti seoses Jaapani sõtta astumisega tagasi võtta.

*Edeni Moskva kõnelustel esitatud selgitused põhjuste kohta, miks brittidel ei ole võimalik Idarindele vägesid tuua, ei baseerunud vajalike vägede puudumisel, vaid Briti Sõjakabineti aastatepikkuse protsessina kujunenud Venemaa suunalises vaenulikus, ebausaldavas ning ükskõikses suhtumises. Samuti mängis siinkohal rolli Venemaa paranenud sõjaline olukord, mis võimaldas brittidel iseendile väita, et olukord ei ole nii kriitiline, et oleks vaja Briti armeed Venemaale viia. Samas ei olnud britid eriti altid sõjaväge Venemaale viima ka oktoobris kui olukord oli kindlasti väga kriitiline. Tundub tõenäoline, et britid oleksid mõned diviisid appi saatnud, kui Stalin oleks oma palvet kas Moskva konverentsil või oktoobri alguses korranud. Kuna seda ei juhtunud, siis leidsid britid vaatamata plaanide koostamisele, et Briti vägede Venemaale saatmine ei ole soovitatav.

Kasutatud materjalid

Arhiivimaterjalid – The National Archives, Kew, London, United Kingdom.

ADM 1/11158; Anglo-Russian naval co-operation: British Liaison Mission to Moscow to advise and co-ordinate; 1941;

CAB 120/42; Mr Eden's mission to Moscow Dec 1941: "Hectic" telegrams;

CAB 121/459; Cabinet Office: Special Secret Information Centre; Files:D/Russia; Assistance to Russia Vol.I;

CAB 64/24/1; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 3rd of November 1941;

CAB 65/18/41 – Conclusions of a meeting of the War Cabinet held at 10 Downing Street S.W. 1 on Mon, Jun 23 1941;

CAB 65/19/22; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions. 25 August 1941;

CAB 65/19/35; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; 02 October, 1941;

CAB 65/19/36; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; 06 October, 1941;

CAB 65/19/38; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; 13 October, 1941;

CAB 65/23/18 - War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 18 September 1941;

CAB 65/23/26; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 27 October 1941;

CAB 65/24/3; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 11th of November 1941;

CAB 65/24/5; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Cabinet Conclusions; Confidential Annexes; 17th of November 1941;

CAB 65/24/8; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Confidential Annexes; 27 November 1941;

CAB 65/24/9; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Confidential Annexes; 01 December 1941;

CAB 65/24/11; War Cabinet and Cabinet: Minutes. WM Series. Confidential Annexes; 04 December 1941;

CAB 66/19/21; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Declaration of War on Finland, Hungary and Roumania, Anthony Eden, 26 October 1941;

CAB 66/19/28; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Finland, Hungary and Roumania; Telegram from the Dominions Office to Dominions Governments, and replies from the Dominions; 2nd November 1941;

CAB 66/19/45; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Relations with Russia, Anthony Eden; 15 November 1941;

CAB 66/19/47; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Assistance to Russia, Telegrams circulated by direction of the Prime Minister; 19 November 1941;

CAB 66/20/11; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Forthcoming discussions with Soviet Government, Anthony Eden; 29 November 1941;

CAB 66/20/21; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Russia. Directive from the Prime Minister to the Foreign Secretary; 6 December 1941;

CAB 66/53/38; War Cabinet and Cabinet: Memoranda. WP Series; Anglo-Polish Agreement 1939, Anthony Eden; 10 August 1944;

CAB 69/2; War Cabinet and Cabinet: Defence Committee (Operations): Minutes and Papers (DO Series); Meetings 1 (41) - 76 (41); 1941 Jan 8-1941 Dec 31;

CAB 69/8; War Cabinet, Defence Committee (Operations); Minutes and Papers (DO Series); Secretary's Standard File, 1940-1943;

CAB 79/14; War Cabinet, Chiefs of Staffs meetings; Minutes of meetings nos. 301-350; Aug 28 - Oct. 12 1941; The

CAB 79/15; War Cabinet, Chiefs of Staffs meetings; Minutes of meetings nos. 351-400; Oct. 13-Nov. 28 1941;

CAB 79/16; War Cabinet, Chiefs of Staffs meetings; Minutes of meetings nos. 401-443; 1941 Nov. 28 - Dec 31.;

PREM 3/403/3; Prime Minister's Office: Operational Correspondence and Papers. SOVIET UNION. Telegrams - Stalin. Telegrams Exchanged 1941 Apr. 3-Nov. 23, with Further Telegrams relating to Finland;

WO 193/667; War Office: Directorate of Military Operations and Plans, later Directorate of Military Operations: Files concerning Military Planning, Intelligence and Statistics (Collation Files); Russia; Visit of Foreign Secretary to Russia; 01 November 1941- 31 January 1942;

WO 196/666; Armed assistance to the Soviet on outbreak of Russian-German conflict; 1941 June - 1943 Nov.;

Kasutatud kirjandus:

Andrew, Christopher; The British Secret Service and Anglo-Soviet Relations in the 1920s Part I: From the Trade Negotiations to the Zinoviev Letter; The Historical Journal, Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), pp. 673-706; Cambridge University Press; saadaval aadressil: <http://www.jstor.org/stable/2638434> ;viimati külastatud 02-04-2015;

Anissimov, N.I., Bogdanov, P.P., Boguš, J.J., Boltin, J.A., Burljai, A.A., Dolgi, M.S., Fokin, N.A., Gurevitš, S.M., Jemeljanov, A.P., Jeršov, A.G., Klimov, I.D., Minasjan, M.M., Ostoja-Osvjanõi, I.D., Pokrovski, S.S., Prokofjev, J.A., Raskat, M.J., Roštšin, S.I., Sekistov, V.A., Šehhovtsov, N.I., Zastavenko, G.F., Tamonov, F.I., Tavrovskaja, G.M., Telpuhhovski, B.S., Traktujev, M.I., Vaksman, L.S., Vassilenko, V.A.; Nõukogude Liidu Suur Isamaasõda 1941-1945, Lühike ajalugu; Kirjastus 'Eesti Raamat', Tallinn 1968;

Arctic Allied Convoys (1941-1945); The Embassy of the Russian Federation to United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, Diplomacy Online; Saadaval aadressil <http://www.rusemb.org.uk/arcticalliedconvoys/> ; viimati külastatud 24.04.2015;

Beevor, Anthony; Teine maailmasõda; Maia Boltovski ja Tänapäev, 2012;

Bell, Philip Michael Hett; John Bull and the Bear, British Public Opinion, Foreign Policy and the Soviet Union 1941-1945; Edward Arnold, a division of Hodder and Stoughton Limited, 1990;

Bellamy, Chris; Absoluutne sõda, Tänapäevane käsitus Nõukogude Venemaast Teises maailmasõjas; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2012;

Berthon, Simon ja Potts, Joanna; Sõjapealikud, Teise maailmasõja erakordne taasesitus Hitleri, Roosevelti, Churchilli ja Stalini mõtete kaudu; Kirjastus Ersen, 2012;

Carley, Michael Jabara; A Fearful Concatenation of Circumstances': The Anglo-Soviet Rapprochement, 1934-6; Contemporary European History, Vol. 5, No. 1 (Mar., 1996), pp. 29-69; Cambridge University Press; saadaval aadressil: <http://www.jstor.org/stable/20081570> ; viimati külastatud 06-04-2015;

Carley, Michael Jabara; End of the 'Low, Dishonest Decade': Failure of the Anglo-Franco-Soviet Alliance in 1939; Europe-Asia Studies, Vol. 45, No. 2 (1993), pp. 303-341; Taylor & Francis, Ltd.; saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/152863> ; viimati külastatud 02-04-2015;

Corthorn, Paul; Labour, the Left, and the Stalinist Purges of the Late 1930s; The Historical Journal, Vol. 48, No. 1 (Mar., 2005), pp. 179-207; Cambridge University saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/4091683> ;viimati külastatud 02-04-2015;

Davies, Norman; Euroopa Sõjas 1939-1945, Lihtsat võitu ei ole; Jana Linnart ja Tänapäev, 2009;

Debo, Richard K.; Lloyd George and the Copenhagen Conference of 1919-1920: The Initiation of Anglo-Soviet Negotiations; *The Historical Journal*, Vol. 24, No. 2 (Jun., 1981), pp. 429-441; Cambridge University Press; saadaval aadressil:

<http://www.jstor.org/stable/2638795> ; viimati külastatud 02-04-2015;

Debo, Richard K.; Prelude to Negotiations: The Problem of British Prisoners in Soviet Russia November 1918 - July 1919; *The Slavonic and East European Review*, Vol. 58, No. 1 (Jan., 1980), pp. 58-75; Published by: the Modern Humanities Research Association University College London, School of Slavonic and East European Studies; saadaval aadressil:

<http://www.jstor.org/stable/4207972> viimati külastatud: 01-04-2015;

Doerr, Paul W.; Frigid but Unprovocative: British Policy towards the USSR from the Nazi-Soviet Pact to the Winter War, 1939; *Journal of Contemporary History*, Vol. 36, No. 3 (Jul., 2001), pp. 423-439; Sage Publications, Ltd.; saadaval aadressil

<http://www.jstor.org/stable/261005> ; viimati külastatud 02-04-2015;

Eshraghi, F.; Anglo-Soviet Occupation of Iran in August 1941; *Middle Eastern Studies*, Vol. 20, No. 1 (Jan., 1984), pp. 27-52; Taylor & Francis, Ltd.; saadaval aadressil:

<http://www.jstor.org/stable/4282976> ; viimati külastatud 24-03-2015;

Fenby, Jonathan; *Alliance, The Inside Story of How Roosevelt, Stalin and Churchill Won One War and Began Another*; Pocket Books, 2008;

Fleet Air Arm Archive 1939-1945; FAA attack on Petsamo to assist its ally the Soviet Union, July 1941; saadaval aadressil

http://www.fleetairarmarchive.net/rollofhonour/Battlehonour_crewlists/Petsamo_Kirkenes_1941.html ; viimati külastatud 1-02-2015;

Fox, Jo; Propaganda and the Flight of Rudolf Hess, 1941-45; *The Journal of Modern History*, Vol. 83, No. 1 (March 2011), pp. 78-110; The University of Chicago Press; saadaval aadressil

<http://www.jstor.org/stable/10.1086/658050> ; viimati külastatud 24-03-2015;

Gorodetsky, Gabriel; *Stafford Cripps' mission to Moscow 1940-1942*; Cambridge University Press, 1984;

Gromyko, A. A., Dr. Ec. Sc., Chairman of the Commission Khostov, V. M., Corr. Member, Academy of Sciences of the U.S.S.R., Vice-chairman, Zemskov, I. N., Cand. Hist. Sc., Scientific Secretary, Belov, G. A., Docent, Kharlmarov, M. A., Mayorov, S. M., Cand. Hist. Sc., Novoselsky, A. A., Dr. Hist. Sc., Podtserob, B. F., Sivolobov, A. M., Docent, Tretyakov, P. N., Dr. Hist. Sc., Zhukov, Y. M., Corr. Member, Academy of Sciences of the U.S.S.R.; *Correspondence between the Chairman of the Council of Ministers of the U.S.S.R. and the Presidents of the U.S.A. and the Prime Ministers of Great Britain during the Great Patriotic War of 1941-1945*; Foreign Languages Publishing House, Moscow 1957;

Harriman, W. Averell; *Special Envoy to Churchill and Stalin, 1941-1946*; Random House Inc. New York, 1975;

Hill, Alexander; 'British Lend Lease Aid and the Soviet War Effort, June 1941 June 1942'; The Journal of Military History, Vol. 71, No. 3 (Jul., 2007), pp. 773-808; Society for Military History; saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/30052890> ; viimati külastatud 24-03-2015;

James, Robert Rhodes; Anthony Eden; Weidenfeld and Nicolson, London, 1986;

Jenkins, Roy; Churchill; Kirjastus Varrak, Tallinn 2011;

Kahn, Martin; Measuring Stalin's strength during Total War; Ekonomisk-Historiska Institutionen Vid Göteborgs Universitet; Sweden, Göteborg, 2004;

Keegan, John; Teine Maailmasõda; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2009;

Kershaw, Ian; Saatuslikud valikud, kümme otsust, mis muutsid maailma; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2011;

Kocho-Williams, Alastair; Engaging the World: Soviet Diplomacy and Foreign Propaganda in the 1920s ;December 2007; University of the West of England, Bristol; saadaval aadressil <http://www.uwe.ac.uk/hlss/history/sovietdiplomats1920s.pdf> ; viimati külastatud 02-04-2015;

Lytton, Avram; In the House of Rimmon: British Aid to the Soviet Union, June-September 1941; Magistritöö, Calgary Ülikool, Alberta; september 2012; saadaval aadressil: http://theses.ucalgary.ca/bitstream/11023/255/2/ucalgary_2012_lytton_avram.pdf ; viimati külastatud 5-4-2015;

Maiolo, Joseph A.; Anglo-Soviet Naval Armaments Diplomacy Before the Second World War; English Historical Review Vol. CXXIII No. 501 [2008]; Oxford University Press; (Apr. 2008); saadaval aadressil <http://ehr.oxfordjournals.org.ezproxy.utlib.ee/content/CXXIII/501/351.full.pdf+html> ; viimati külastatud 02-04-2015;

Manne, Robert; The Foreign Office and the Failure of Anglo-Soviet Rapprochement; Journal of Contemporary History, Vol. 16, No. 4 (Oct., 1981), pp. 725-755; Sage Publications, Ltd.; saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/260344> ; viimati külastatud 02-04-2015;

Medijainen, Eero; Balti riikide de iure järjepidevus noateral: Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja Balti küsimus 1940–1945.; Ajalooline Ajakiri 2010, 2 (132); saadaval aadressil <http://ojs.utlib.ee/index.php/EAA/article/view/396/389> ; viimati külastatud 19.05.2015;

Millman, Brock; The Problem with Generals: Military Observers and the Origins of the Intervention in Russia and Persia, 1917-18; Journal of Contemporary History, Vol. 33, No. 2 (Apr., 1998), pp. 291-320; Sage Publications, Ltd.; saadaval aadressil: <http://www.jstor.org/stable/260978> ; viimati külastatud 25-03-2015;

Minister Winston Churchill's broadcast on the Soviet-German war; London, June 22, 1941; British Library of Information; saadaval aadressil <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1941/410622d.html>; viimati külastatud 14/04/2015;

Owen, G. L.; The Metro-Vickers Crisis: Anglo-Soviet Relations between Trade Agreements, 1932-1934; The Slavonic and East European Review, Vol. 49, No. 114 (Jan., 1971), pp. 92-112; the Modern Humanities Research Association University College London, School of Slavonic and East European Studies; saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/4206324>; viimati külastatud 03-04-2015;

Overy, Richard; Why The Allies Won; Pimlico, 2006;

Piirimäe, Kaarel; Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question: Allied Relations During the Second World War; Palgrave MacMillan, 2014;

Raudsepp, Ago; Inglise-Soome sõda; magistritöö, Tartu Ülikool 2013; saadaval aadressil: http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/33618/Ago_Raudsepp_mag2013.pdf?sequence=1; viimati külastatud 13.05.2015;

Reinoehl, Jonathan B. ; "Coalition warfare in northern Russia 1918-1919 : Anglo-American relations" (1995). *Theses and Dissertations*; Paper 292; saadaval aadressil <http://preserve.lehigh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1292&context=etd>; viimati külastatud 01-04-2015;

Roberts, Andrew; Sõjatorn, Uus II maailmasõja ajalugu; Kirjastus Varrak, Tallinn, 2011;

Ross, Graham; The Foreign Office and the Kremlin, British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-45; University Press Cambridge, 1984;

Ruotsila, Markku; The Churchill-Mannerheim Collaboration in the Russian Intervention, 1919-1920 ; The Slavonic and East European Review, Vol. 80, No. 1 (Jan., 2002), pp. 1-20; Modern Humanities Research Association University College London, School of Slavonic and East European Studies; saadaval aadressil: <http://www.jstor.org/stable/4213372>; viimati külastatud 24-03-2015;

Ржешевский, Олег А.; Война и дипломатия: документы, комментарии (1941-1942); Москва, Наука, 1997;

Strang, G. Bruce; Once More unto the Breach: Britain's Guarantee to Poland, March 1939; Journal of Contemporary History, Vol. 31, No. 4 (Oct., 1996), pp. 721-752; Sage Publications, Ltd.; saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/261045>; viimati külastatud 15-04-2015;

Sword, Keith; British Reactions to the Soviet Occupation of Eastern Poland in September 1939; The Slavonic and East European Review, Vol. 69, No. 1 (Jan., 1991), pp. 81-101; the Modern Humanities Research Association University College London, School of Slavonic and East European Studies; saadaval aadressil: <http://www.jstor.org/stable/4210519>; viimati külastatud 24-03-2015;

The Carrier Born Attack on Kirkene and Petsamo; Supplement to the London Gazette; Authority; 25.05.1948; Saadaval aadressil <http://www.ibiblio.org/hyperwar/UN/UK/LondonGazette/38300.pdf> ; viimati külastatud 1-02-2015;

Watson, Derek; Molotov, the Making of the Grand Alliance and the Second Front 1939-1942; Europe-Asia Studies, Vol. 54, No. 1 (Jan., 2002), pp. 51-85; Taylor & Francis, Ltd.; saadaval aadressil <http://www.jstor.org/stable/826217> ; viimati külastatud: 24-03-2015

White, Stephen; British Labour in Soviet Russia, 1920; The English Historical Review, Vol. 109, No. 432 (Jun., 1994), pp. 621-640; Oxford University Press; saadaval aadressil: <http://www.jstor.org/stable/572911> ; viimati külastatud: 01-04-2015;

The Question of Sending the British Divisions to the Eastern Front in 1941

Summary

After the German forces invaded the Soviet Union on 22nd of June 1941 a radical change occurred in the relationship between the British and Soviet governments. Suddenly there was an opportunity for cooperation against a common enemy which was understood by both. Many historians have written about different aspects of the Allied efforts. Three major themes have been under scrupulous study: the opening of the Second Front, the material aid given to the Soviet Union and the questions relating to the post-war organization of the world. Besides and connecting to these themes are numerous volumes of biographies, memories, diaries, articles and other works published that deal with Allied relationships. Among but not limited to them are plentiful works about Winston Churchill, Anthony Eden, Stafford Cripps, Joseph Stalin, Vyacheslav Molotov and Ivan Maisky. Nevertheless, there is one important subject that has not received much attention. It is the question of direct military help, namely of sending the British divisions to fight alongside the Soviets on the Eastern Front in 1941.

There is nothing new about the fact that Stalin among many other things asked for the British troops to be deployed in the Soviet Union. Everyone can read about it in the widely published correspondence between Churchill and Stalin. The question is put forward in a personal message from Stalin to Churchill, sent on 13th September, 1941. Stalin writes that it seems to him that Britain could safely land 25-30 divisions at Archangel or ship them to the southern areas of U.S.S.R. via Iran for military cooperation with Soviet troops on Soviet soil. It is most certainly a direct question, nevertheless Churchill's reply is rather vague saying that all possible theatres in which the British might affect military cooperation have been examined by the Staffs and the two flanks North and South certainly present the most favourable opportunities. The only time the question of sending the British troops arises in correspondence is on 22nd of November 1941, when Churchill writes about the Foreign Secretary's possible visit to Moscow. In the telegram Churchill claims that Eden will be able to discuss every question relating to the war, including the sending of troops not only into Caucasus but into the fighting line of Stalin's armies in the South. In the rest of the correspondence between Churchill and Stalin the question is mentioned no more.

The Soviet protocols of the talks held during the course of the visit of the Foreign Secretary to Moscow in December 1941 are published by O. A. Rzhesheskiĭ. On the third meeting held on 18th of December Stalin let Eden know where on the Soviet Front he would like to see British troops deployed. If British troops were to come in by the Northern ports,

Stalin wanted them to go to Leningrad front, someplace on the border of Estonia. If the troops were to come in through the South, he thought they should take part in the operations of the Ukrainian front. Eden explained the reasons why it was impossible to send any troops to fight in the Soviet Union, namely that the British campaign in Libya needed all of their available forces and there were no British troops trained to operate in winter conditions. Stalin appeared understanding saying he should not like to insist on that unless the British Government thinks it possible. On the fourth meeting held on the 20th of December Stalin and Eden agreed to look into the possibility of organizing an operation against Petsamo with both British and Soviet troops involved. It was supposed to be a compromise solution to the situation and it was agreed that General Nye and Marshal Shaposhnikov meet to discuss the details of such an operation. The protocols of the agreed meeting are not published by Rzheshesvskiĭ.

There are some questions that arise from the gaps in these publications. Firstly, why the direct question asked by Stalin in his telegram of the 13th of September remained unanswered? Secondly, was this question raised again by the ambassadors, military missions or some other means? In other words - were these two proposals made by Stalin in September and in December the only times the Soviets asked to send the British troops to fight in the Soviet Union? Thirdly, did the British draw up any plans to send their troops to the Soviet Union and if they did, what did such plans consist of? Were the explanations for not sending the troops presented by Eden in Moscow true or were there other reasons that remain untold?

In order to answer these questions it would be logical to look into already published works relating to the Allies in World War II. The question of sending the British troops to the Eastern front in 1941 is related to the other three already mentioned themes in the Allied relations. In September Stalin asked for the help of British troops a week after the Soviet Ambassador Ivan Maisky had been informed by the British Chiefs of Staff of the impossibility of the Second Front in Europe. It was possibly the next best form of direct help that the British could have given. The material aid and any troops would have had to be moved to the Soviet Union along the same limited transport routes. It is obvious that a choice would have been required between these two forms of help, nevertheless such a choice was not offered. Regarding the negotiations of the post-war organization of the world the British would have been in a stronger position than they later were if they would have fought alongside the Soviet troops on Soviet soil.

Regardless of these connections to the thoroughly researched topics the question of the second British intervention has not been separately studied. In fact only a few historians have even mentioned the question itself. There are a certain amount of clues and pieces of

information relating to the question available in some recent and thorough works about World War II and the Allied relationships. However it is practically impossible to construct a satisfactory timeline of events which would accurately follow the developments regarding the proposal made in Stalin's telegram of 13th of September 1941 to the talks in Moscow held in December of the same year.

My research is largely based on archival sources due to the fact that I was lucky enough to be able to visit the National Archives during my unrelated visits to London in 2013-2015. While digging through thousands of pages of various documents I came to an understanding that the answers to the mentioned and seemingly straight-forward questions lie not only in the second half of 1941 but also in the relations that existed between Great Britain and the Soviet Union before the fateful 22nd of June 1941. For that reason I have given a relatively short but detailed account of previous relations of the two states in the first chapter of my work. It is based on previously published works but I believe it is necessary in order to understand the British reasoning in the second half of 1941. Still, the most important part of my work is the chronological timeline from 22nd of June 1941 until the end of the year with a focus on events related to the possibility of sending the British divisions to the Eastern front.

The chapter about the British-Soviet relations is divided into seven parts. The first part describes how the relations started from the British intervention in Russia and moved on to the exchanging of prisoners and limited trading of goods. Attention is paid to the role that Churchill played in the intervention. The second part talks about the road from trading agreements to the establishment of diplomatic relations. Here I have considered it important to stress three factors which played an important part in the forming of both official and public opinion of Russia in Great Britain. These are: the British suspicions fuelled by the Soviet support of Comintern activities, the importance of Genova conference in recognizing Soviet Russia as a military power and the British Labour Party and Trades Union Congress delegates visit to Russia.

In the third part there is a brief overview of the Zinoviev letter and Arcos incident which lead to a break in the diplomatic but not trading relations. The fourth part runs through the British-Soviet trading negotiations in light of the world-wide economic crisis. It also describes Metro-Vickers's crisis and the slow start to better relations between Great Britain and the Soviet Union. In the fifth part the focus is on the possibilities of the Soviet-British rapprochement due to the mutual understanding of the rising German danger. Separately described are Eden's visit to Moscow, British-Soviet naval agreement, some debates that took place in the Foreign Office and how the negotiations failed in summer of 1939. The sixth part

describes briefly the questions relating to Poland and Finland and the few contacts between the British and Soviet officials a year before the Soviet-German war. In the last part of the chapter there is a short overview of relations before 22nd of June 1941 which among other things argues that these relations can be characterised in one hand by ideological stand-off with mutual suspicions and distaste and in the other by realpolitical pragmatism.

The main body of my work begins with a chapter depicting the military cooperation that took place from June to August 1941. At first there were no plans made by the British and no requests made by the Soviets to send troops to the newly born Eastern front. The military cooperation was limited to an exchange of a certain amount of intelligence and strategic information. The first Soviet plea for sending troops was made on the 10th of July and it was limited to a proposal to station some units of British Navy and Royal Air Force at Murmansk. As a result two submarines and 40 Hurricanes were sent which was a lot less than 2-3 battleships and 200 planes that the Soviets had asked for. The British simply didn't have any long-range fighters to spare as following the existing strategy these had been sent to the Middle-East. Therefore the British didn't agree to station their ships at the port with inadequate air defence and warning systems. In order to aid the Soviet Union the British had decided to attack Petsamo and Kirkene and the operation was carried through. The Soviets requested concrete military aid on the 23rd of July with a proposed plan to firstly occupy Spitzbergen and Bear Island and secondly attack Northern Norway from there. The British agreed to the Spitzbergen operation but the aircraft carriers required to support a landing in Norway were denied due to the fact that they were needed elsewhere. In the beginning of August the operation Spitzbergen was cancelled though purely on military grounds. It was deemed pointless to have a base there after the reconnaissance had been carried out. Military cooperation was cautious throughout the summer as the British were expecting the Soviet Union to collapse and it took some time before the Soviets realized how strong the German attack was. The British were supportive to the extent that it was compatible with their existing strategy. The occupation of Iran was the only major event that was due to a new strategic situation. The British were afraid of the possibility of Germans controlling Iran oil but were too weak to occupy the territory themselves. The operation was successfully carried out with the Soviets who needed a transport route for Western supplies.

The third chapter of my work describes events that occurred during autumn and winter of 1941 concerning Stalin's plea for direct military help made on the 13th of September. The Soviet Union had resisted far better than the British had anticipated but the situation in the beginning of September was still dire. A meeting between Maisky and Eden accompanied by

the British Chiefs of Staff took place on the 5th of September. On the meeting Maisky asked if the British could attack France with a force consisting of 15-20 divisions and received a negative reply. The British told Maisky that they didn't have enough landing craft but did not mention the lack of divisions. Meanwhile the British had envisioned invading Norway with 4 divisions but as of 7th September they had only two brigades capable of fighting in the Arctic. Stalin's proposal to send 25-30 divisions to Soviet Union was discussed and decided against. The main reason was obvious – the British did not have that kind of a force to send. Still, as Beaverbrook was about to travel to Moscow, a decision was taken that it were better if he would explain the situation to Stalin in person. In the directive for Beaverbrook it was written that an Expeditionary Force of 6 or 7 divisions, including 2 armoured divisions, was the maximum that could be conceived. It was also written that it should be made clear that all ideas of 20 or 30 divisions being launched by Great Britain against the Western shores of the continent or sent around by sea for service in Russia had no foundation on reality on which to rest. Six or seven divisions was clearly a lot less than Stalin had asked for but it was still a remarkable amount of men considering the size of a British division accounted for 20,000 men. A standard Soviet division was only 12,000 men and in reality they were even smaller, ranging from 8,000 – 10,000 men to even less in some situations. A quick calculation shows that 6 British divisions had the same manpower than 10 or at times 15 Russian divisions. An offer equalling the size of 10 or more Soviet divisions would have most likely been acceptable, considering that Stalin always asked for substantially more than the British could provide.

In the following part of the chapter I have written about the military aspects of the Moscow Conference. Beaverbrook did not explain the question of the British troops to Stalin and the Soviets did not press for it either. Both Macfarlane and Ismay asked London for approval to tell the Soviets that the British Government was seriously considering sending the troops but were advised by reply not to raise the subject. Remarkably the reply was approved by Churchill only after receiving a telegram from Stalin which claimed he was happy with the results of the conference held in Moscow and did not raise the question of troops. It seems that the British did consider sending their troops to the Soviet Union in the beginning of October but due to the Soviet inactivity decided to wait and see. Certainly important were Beaverbrook's claims that the Soviets were only interested in tanks and planes.

Nevertheless, the British did make some plans to send their soldiers to the Soviet Union and I have dedicated the next three parts of the chapter to the various discussions that took place in London after the Moscow Conference in October and November. The situation

was worrying and among sporadic information received was a letter from a Senior British Naval Officer stationed in Murmansk which was circulated to the members of the War Cabinet. It described the situation and emphasized the importance of denying Murmansk to the Germans. Without any pressure from the Soviets a plan for an operation named Kingpost was drawn up by the 14th of October. The report by the Joint Planning Staff studied the problem of sending a force up to 1 division to Murmansk coming winter. As a result of many discussions a decision was made not to send any British troops to Soviet Union. The British decided to offer Stalin to relieve five Soviet divisions stationed in Iran instead. One of the reasons behind the decision was the line of thought assuming that if Wermacht is successful then by the time the troops arrive the fate of the battle is already decided. If the Soviets are still resisting then the British force was seen as a mindless small sacrifice on the vast Eastern front. There was certainly enough resentment to the idea of helping the Soviets that was born on the times before the 22nd of June 1941. While discussing the aid to Russia on the Defence Committee meeting held on the 20th of October Churchill admitted that Britain could have done more. *If we started to act on the first day the Germany attacked Russia* certainly means that the British had not done so, and *we might have put 3 or 4 divisions into Archangel and we could no doubt have put larger air forces* means as certainly that the direct military help to the Soviets was seen as technically possible. What was lacking was the will. Interestingly it can be said that in general the persons who in October and November argued for the sending of the British force were either stationed at or had recently visited the Soviet Union. Among them most notably the Ambassador Cripps, the leaders of the military mission Macfarlane and Miles, but also Beaverbrook and Ismay. True, Beaverbrook changed his mind by the beginning of December.

The question was raised again by Molotov on the 23rd of October. It was an unpleasant surprise to the War Cabinet as the decision to not send troops had just been made. Also it surfaced only now that no reply had been given regarding the Stalin's proposal. Eden told Maisky that sending 25-30 divisions is not possible only on the 5th of November. The issue of declaring war to Finland had also risen again and Stalin's next message was clearly not very polite and was followed by a short break in the British-Soviet relations. I have described some of the questions related to declaring war on Finland in a separate short part.

During the period of mutual sulking the British decided to reconsider their offers. It was both to do with the fears that the Germans might reach Caucasus and with the will to improve the relationships with the Soviet Union. The conclusion was reached according to which it would be seen possible to offer the Soviets 2 infantry divisions with a tank brigade

and 10 bomber squadrons to fight near Don. The goal of the offer was not to fight in the Soviet Union but to reach Caucasus range by the time the Germans get there. The British wanted to protect their oil sources in Iran not to join hands on the Eastern front. After a brief period of silence and some thinking Stalin let Maisky approach Eden with a message explaining that Stalin did not want to insult the British Government or Churchill. Churchill replied quickly and the differences were put aside for the time being.

Next in the chapter I have focused on the preparations that were made for Eden's upcoming visit to Moscow. Churchill had written to Stalin that Eden will be able to discuss every question relating to the war, including the sending of troops not only into Caucasus but into the fighting line of your armies in the South. This part of the message had been premature. After long discussions in the end of November and in the beginning of December it was decided not to offer Stalin any troops. It was even considered to cancel Eden's visit but in the end the decision was made for it to go ahead. It is remarkable that everyone who participated in these discussions, including Eden and Beaverbrook were against offering British troops to Stalin. The decisive factor was not the lacking divisions but recent Soviet success in the battles near Rostov which meant that there was no need to hurry with the defence of Caucasus. It was finally decided to offer 10 squadrons of bombers depending on the developments in Libya. A decision was also made to claim there were no troops who could fight in arctic conditions while the real reason for not despatching a force was that it was considered that Germans would not be able to mount a serious attack on Murmansk during the winter.

After a short description of Eden's journey to Moscow I have dedicated the next part to the military aspects of the meetings held in Moscow. The fact that Great Britain was at war with Japan by the time Eden reached Moscow did not make his job more difficult. On the contrary, it was made easier in some aspects. The Japanese threat was definitely a better explanation for not offering troops than the campaign in Libya. In fact Eden told Stalin that the 18th division that was now being directed to Malaya was supposed to come to help the Soviets. As a compromise Stalin had an idea of a combined British-Soviet attack on Petsamo. How the proposed operation Marrow came to nothing is described in the last part of my research.

In hindsight it is obvious that British troops should have been offered to Soviet fighting lines in order to be in a stronger position in relations with the Soviet Union. If such an order was given in the middle of September, two fresh British divisions could have participated in the battle of Moscow from the end of November. Whether they would have

made a massive difference militarily is questionable but there is no doubt that it would have been impressive if the Red Army's first major victory would have occurred with the British alongside them. It would have been harder for Stalin to deny help against Japan and perhaps he would have been more open to reconsider the status of the states the Soviets had annexed after the 1st of September 1939. Considering that in the middle of October Stalin had to sleep on a mattress at Kirov underground station in Moscow he even might have been grateful.

The answers to the questions asked in the beginning of this research are as follows:

Stalin's proposals in September and December 1941 to send the British troops to Soviet Union were not the only times the British were asked about it. Molotov approached Cripps on the 23rd of October and Maisky talked to Eden on the 5th of November about the same subject.

The British made plans to send their troops to the Soviet Union. According to the plan of Operation Kingpost which was presented to the Chiefs of Staff on the 14th of October it would have been possible to despatch one division capable of fighting in the Arctic to Murmansk on the 1st of December 1941. The plan to attack Sicily was preferred to it on the 20th of October. There was also a plan to offer 2 infantry divisions with a tank brigade and 10 bomber squadrons to the front near Don. The real reason of the offer was to get access to the Caucasus range. It was considered that it should take the Germans about the same time to reach the Caucasus than the British divisions. Seeing that the battles near Rostov were successful to the Soviets it was decided not to offer these divisions. The offer of 10 squadrons was also withdrawn after the war started with Japan.

The rationale behind Eden's arguments in Moscow about why it was not possible to send the British troops to the Soviet Union were not the war with Japan or the lack of troops. The real reasons lie in the hostile, distrustful and indifferent attitude towards Soviet Union that the members of the War Cabinet had developed during the previous decades. The fact that the situation on the frontline of the Soviet Union had improved played its part in Eden's arguments. It seemed then that there was no real need to send the British troops to the Soviet Union. To counter that, it must not be forgotten that the British had not been in a hurry when the situation was truly critical either. Nevertheless it seems likely that the British divisions would have been sent to the Soviet Union if Stalin had insisted on it on the Moscow Conference or in the beginning of October. The British drew up some plans to send their divisions to Murmansk and Ukraine but without the Soviet pressure they were decided against.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Erjo Selliov (sünd. 12.06.1979)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

bakalaurusetöö „Küsimus Briti diviiside Idarindele saatmisest 1941“,

mille juhendaja on prof. Eero Medijainen,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 25.05.2015

(allkiri)